

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

КОРЖ-УСЕНКО ЛАРИСА ВІКТОРІВНА

УДК 378.012(477)(091)''1905|1920''(043/3)

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ
РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ
(1905–1920 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Суми – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
Сбруєва Аліна Анатоліївна,
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка,
завідувач кафедри педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Антонова Олена Євгенівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор
Петренко Оксана Борисівна,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
завідувач кафедри теорії і
методики виховання;

доктор педагогічних наук, доцент
Ткаченко Андрій Володимирович,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка,
завідувач кафедри педагогічної майстерності
та менеджменту імені І. А. Зязюна.

Захист відбудеться 15 червня 2019 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 55.053.01 у Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка за адресою: 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87, ауд. 214.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (40002, м. Суми, вул. Роменська, 87).

Автореферат розіслано 14 травня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Г. Козлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Становлення громадянського суспільства, розбудова Української держави, інтеграція до європейського і світового співтовариства потребують реформування системи вищої освіти, реалізації академічних свобод, забезпечення реальної університетської автономії для досягнення високих стандартів освіти і життя. Згідно з Конституцією України (1996) і Законом України «Про вищу освіту» (2014), саме людина визнається найвищою соціальною цінністю, а рівень дотримання прав і свобод громадян, забезпечення соціальної, національної, гендерної рівності, зокрема в галузі вищої освіти, є репрезентативним критерієм цивілізованості суспільства і запорукою становлення демократичної правової держави.

Пріоритетом вищої освіти на сучасному етапі є формування нової людини з розвиненим інноваційно-критичним мисленням, здатної на основі поєднання національних і загальнолюдських цінностей до творчої самореалізації в умовах академічної громади та суспільства в цілому. У низці основоположних державних документів (Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015), Концепції «Нова українська школа» (2016)), спрямованих на збереження та збагачення прогресивних освітніх традицій, підкреслено значення української національної ідеї як провідної і системотворної у вихованні молодого покоління з високим рівнем громадянської свідомості, почуттям особистої і національної гідності.

Свідченням активізації інтересу сучасних науковців до історії вищої школи на території України є низка ґрунтовних праць провідних українських і зарубіжних вчених (А. Алексюк, К. Астахова, Л. Вовк, О. Завальнюк, С. Золотухіна, В. Короткий, В. Курило, Н. Левицька, В. Майборода, С. Посохов, Д. Розовик, В. Ульяновський, О. Сухомлинська, І. Таможська (Україна); А. Аврус, А. Андреев, О. Вишленкова, А. Дмитрієв, В. Змєєв, А. Іванов, Є. Князєв, В. Якушев (Росія); Т. Мазєпа, К. Міхалевська (K. Michalewska), Я. Мокляк (J. Moklak), Ч. Партач (Cz. Partacz), З. Поплавський (Z. Poplawski), К. Радзінський (K. Rędziński) (Польща); А. Вольдан (A. Woldan), А. Капеллер (A. Kappeler), М. Мозер, С. Пахолків, Е. Цьольнер (Австрія); Е. Вінтер (E. Winter), Г. Гаусман (G. Hausmann), Т. Маурер (Німеччина); Дж. Блек (J. Black), М. Богачевська-Хом'як (M. Bohachevsky-Chomiak), О. В. Герус (O. W. Gerus), С. Д. Кессоу (S. D. Kassow), Дж. Маклеланд (J. McClelland), Л. Макрейнолдз (L. McReynolds), В. Метьюз (W. Mathes), Е. Патрік (A. Patrick), Т. Снайдер (T. Snyder) (США); В. Фрїйофф (Голландія); С. Граччоті, О. Пахловська (Італія); Д. Сандерс (D. Saunders) (Великобританія); Г. Нешев (Болгарія); В. Карнаух (Білорусь) та ін.).

Значного прогресу в дослідженні різних аспектів розвитку вищої освіти в Україні на межі ХІХ–ХХ століть досягнуто за останні роки, про що свідчать ґрунтовні історико-педагогічні дослідження, присвячені системі підготовки вчителя (Н. Дем'яненко, Л. Курило, І. Курляк та ін.), науково-дослідній і просвітницькій діяльності викладачів Харківського університету, системі

атестації науково-педагогічних кадрів (Л. Коваленко, О. Коваленко, С. Куліш, О. Мартиненко, О. Микитюк та ін.), їхній професійній майстерності (Л. Зеленська, В. Микитюк та ін.); окремим аспектам виховання і навчання студентської молоді (О. Барібіна, Л. Єршова, К. Каліна, О. Осова, О. Шумська та ін.). Причому більшість із зазначених розвідок виконана представниками харківської науково-педагогічної школи на матеріалах з історії Харківського університету. Прикладами сучасних історико-педагогічних досліджень, здійснених із використанням новітнього науково-педагогічного інструментарію, є докторські дисертації В. Бенери, Л. Зеленської, С. Куліша, присвячені організації самостійної роботи студентів, діяльності вчених рад та системі підготовки науково-педагогічних кадрів в університетах України на території Російської імперії (XIX – початок XX століття).

Доцільність наукового опрацювання концептуальних та організаційно-педагогічних засад розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.) посилюється загостренням низки *суперечностей*, а саме між:

- державним курсом на реформування сучасної системи вищої освіти та недостатнім урахуванням позитивного історичного досвіду поєднання академічних традицій та інновацій у вищій школі;

- необхідністю здійснення узагальнюючого системного дослідження цілісного процесу розвитку вищої школи на території України та сконцентрованістю багатьох сучасних історико-педагогічних досліджень на історії окремих університетів, інших закладів вищої освіти;

- активізацією процесів глобалізації і євроінтеграції на початку XXI століття та темпорально-просторовою обмеженістю історико-педагогічних розвідок, що розкривають генезу вищої школи на території України як складової європейського освітнього простору;

- визнанням української національної ідеї як засадничої в системі освіти та недостатнім рівнем розробленості проблеми формування концепції українського університету й реалізації українознавчої спрямованості освітнього процесу у вищій школі (1905–1920 рр.);

- потребою інтенсифікації освітнього процесу у вищих закладах освіти України та недостатнім рівнем академічної рефлексії практики вдосконалення мети, структури, змісту, форм і методів навчання у вітчизняній вищій школі досліджуваного періоду;

- курсом на утвердження суб'єкт-суб'єктного і студентоцентричного підходів та недостатньою обізнаністю з особливостями педагогічної взаємодії викладачів і студентів у процесі навчальної та позанавчальної діяльності досліджуваного періоду;

- зорієнтованістю сучасної вищої освіти на формування нової генерації української інтелігенції та недооцінкою здобутків теорії і практики виховання молодого покоління на основі національного виховного ідеалу.

Отже, актуальність, теоретична і практична значущість проблеми, її недостатня розробленість, потреба розв'язання означених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Концептуальні та організаційно-**

педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано згідно з темами науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка «Інноваційні підходи до управління якості освіти» (реєстраційний номер 0113U004660) та кафедри менеджменту освіти та педагогіки вищої школи Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка «Теоретичні та методичні засади фахової підготовки менеджерів освіти і педагогів вищої школи» (реєстраційний номер 0111U005732).

Тему дисертації затверджено вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 3 від 27.10.2014 р.), узгоджено в Міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 8 від 10.12.2014 р.) та уточнено вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 5 від 27.11.2017 р.).

Мета дослідження – обґрунтувати концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.) для актуалізації позитивного історичного досвіду в сучасних умовах реформування системи вищої освіти.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**:

1. Схарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Здійснити періодизацію розвитку вищої школи на території України.
3. Визначити основні концептуальні підходи до розвитку вищої школи у вітчизняній науковій та громадській думці досліджуваного періоду.
4. Розкрити тенденції розвитку мети, структури, змісту, форм і методів організації освітнього процесу у вищій школі України 1905–1917 років.
5. Виокремити етапи поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету.
6. З'ясувати статус, права та обов'язки суб'єктів освітнього процесу, виявити напрями творчої самореалізації викладачів і студентів.
7. Окреслити тенденції та особливості розвитку вищої школи України в добу національного державотворення, актуалізувати позитивний історичний досвід у сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – розвиток вищої школи на території України.

Предмет дослідження – концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України в 1905–1920 роках.

Хронологічні межі дослідження – 1905–1920 роки. Визначення нижньої межі дослідження пов'язане зі структурними та змістовими перетвореннями в галузі вищої освіти, зумовленими лібералізацією суспільного життя з початком першої російської революції, що зафіксовано у «Тимчасових правилах про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти» 1905 року. Верхня хронологічна межа пов'язана з докорінною

реорганізацією системи вищої освіти на території України, започаткованою постановою Наркомату освіти УСРР «Про реформу вищої школи» 1920 року, згідно з якою було ліквідовано університети. Водночас вирішення досліджуваної проблеми здійснювалось у більш широких хронологічних межах при з'ясуванні історичних витоків та здійсненні періодизації досліджуваних явищ і процесів, висвітленні спадкоємності та новаторства у розвитку педагогічної думки, виявленні співвідношення традицій та інновацій в організації освітнього процесу у вищій школі.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, Української Народної Республіки та Української держави.

Концепція дослідження. Специфікою авторського бачення і логікою розкриття обраної проблеми передбачено системне комплексне обґрунтування теоретичних і практичних аспектів розвитку освітнього процесу у вищій школі відповідно до визначеного темпорально-просторового виміру та окресленої структури дослідження, що включає історіографічно-джерелознавчий, теоретико-концептуальний, організаційно-педагогічний, професійно-педагогічний та академічно-інноваційний аспекти розгляду.

Історіографічно-джерелознавчий аспект дозволив з'ясувати ступінь наукової розробленості проблеми у вітчизняних і зарубіжних джерелах у широкому діапазоні авторських інтерпретацій, виявити малодосліджені та суперечливі проблеми, що потребують поглибленого опрацювання на основі залучення репрезентативного джерельного комплексу і нормативно-правової бази, що регулювала розвиток освітнього процесу у вищій школі в контексті пріоритетів державної політики Російської та Австро-Угорської імперій, українських урядів доби національного державотворення 1917–1920 років.

Теоретико-концептуальний аспект передбачав висвітлення історичних витоків та здійснення періодизації розвитку вищої школи на території України, розкриття основних підходів до розвитку вищої освіти, викладених у працях видатних мислителів, педагогів, освітніх і громадських діячів, розроблення представниками національно-демократичної інтелігенції концепції українського університету та національного виховного ідеалу формування молодого покоління, що узгоджувалося зі світовими тенденціями до увиразнення культурогенеруючих і націотворчих функцій вищої освіти в умовах модерного суспільства.

Організаційно-педагогічний аспект розвитку освітнього процесу у вищій школі України досліджуваного періоду представлено у структурному, змістово-процесуальному, українознавчому вимірах; розкрито досвід реалізації академічної автономії, тенденції розвитку мети, структури, змісту, форм та методів навчання, засобів стимулювання пізнавальної активності вихованців, виокремлено етапи поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету.

Професійно-педагогічний аспект репрезентує окреслення соціально-правового статусу і напрямів педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу, особливостей забезпечення підготовки науково-педагогічних кадрів і

підвищення професійно-педагогічного рівня викладача вищої школи, засобів творчої самореалізації викладачів і студентів на рівні академічної громади, суспільства, держави в умовах різних суспільних контекстів.

Академічно-інноваційний аспект уможливив розкриття інноваційного потенціалу вищих навчальних закладів доби українського державотворення 1917–1920 років у вдосконаленні ціннісних засад, структури та змісту освітнього процесу, реалізації національної спрямованості навчання і виховання молоді, активізації просвітницької і суспільнокорисної діяльності викладачів і студентів, окреслення можливостей використання позитивного досвіду на сучасному етапі реформування вищої освіти.

Теоретико-методологічні основи дослідження:

➤ *філософський рівень*: теорія наукового пізнання про взаємовплив і взаємозалежність явищ об'єктивної дійсності; принципи єдності теорії й практики, історизму, детермінізму, інтегративності, полікультурності, які забезпечують об'єктивність вивчення історичних явищ і феноменів; положення філософії, соціології, психології, педагогіки про особистість, обумовленість її діяльності зовнішніми і внутрішніми чинниками (Ж. Дерріда, Е. Дюркгейм, І. Кант, С. К'єркегор, Й. Фіхте, К. Юнг та ін.);

➤ *загальнонауковий рівень*:

– системний підхід уможливив розкриття взаємозв'язків і взаємовпливів у системі вища школа-суспільство, а також у структурі освітнього процесу;

– синергетичний підхід створив підґрунтя для пізнання принципів самоорганізації освітніх систем, з'ясування можливостей самореалізації особистості в академічному середовищі і суспільстві вцілому;

– цивілізаційний підхід уможливив розгляд об'єкта як нелінійного процесу у структурі самобутніх цивілізацій;

– особистісно-зорієнтований підхід сприяв з'ясуванню сутнісних характеристик суб'єктів освітнього процесу, здатних активно засвоювати, оновлювати і ретранслювати суспільний досвід;

– історико-антропологічний підхід дав змогу представити досліджувані явища в контексті «інтелектуальної історії», націленої на розкриття взаємозв'язків традицій та новацій у розвитку освітнього процесу, висвітлення творчої ролі індивідів у формуванні нових колективних стереотипів та світоглядних засад;

– культурологічний підхід дозволив розкрити культуро-ретрансляційну і націотворчу функції вищої школи;

– герменевтичний підхід сприяв адекватній інтерпретації історичних наративів;

– феноменологічний підхід виключив можливість ідеалізації у процесі реконструкції історико-педагогічних процесів, явищ і феноменів;

– принцип історизму забезпечив підтвердження закономірності про залежність мети і завдань вищої освіти, її змісту, форм і методів від комплексу чинників на кожному етапі розвитку;

– дотримання принципу об'єктивності забезпечено здійсненням аналізу широкої джерельної бази, урахування комплексу чинників, що визначали розвиток вищої школи, з'ясування складнощів, позитивних та негативних явищ означеного процесу;

– реалізація принципу системності уможливила розгляд розвитку вищої освіти в якості динамічної цілісної системи з поліаспектними зв'язками і складною структурою, що активно взаємодіє з культурно-освітнім і соціальним середовищами, міжнародним науково-освітнім простором.

➤ *конкретно-науковий рівень:*

– ідеї розробників місії та функцій університету щодо поліфункціонального призначення вищих навчальних закладів («храмів науки», «квінтесенції інтелекту», «двигунів суспільства»), на які покладено завдання забезпечення ґрунтовними фундаментальними і професійними знаннями, розвиток наукових досліджень, ретрансляції культурних цінностей, здійснення суспільної і міжнародної комунікації, формування національної еліти – носія культурних традицій і генератора нових ідей (М. Вебер, М. Гайдеггер, В. Гумбольдт, Ж. Дерріда, Дж. Ньюмен, Х. Ортега-і-Гассет, Я. Пелікан, Ф. Шлейермахер, К. Ясперс та ін.);

– концепції представників нової філософії освіти України (А. Андрущенко, Л. Губерський, В. Згуровський, І. Зязюн, С. Квіт, В. Кремень, С. Курбатов, В. Луговий, В. Лутай, Н. Ничкало, Т. Сисоєва та ін.);

– ідеї українського національного університету (В. Гнатюк, О. Грушевський, М. Грушевський, С. Дністрянський, С. Єфремов, В. Завальнюк, З. Зайцева, М. Зубрицька, В. Качмар, О. Мещанінов, М. Поляков, М. Попович, В. Розовик, В. Савчук, Ф. Сушицький, І. Франко та ін.);

– методологічні положення щодо здійснення історико-педагогічних досліджень, загальнопедагогічні підходи до реформування вищої освіти та самореалізації особистості (О. Адаменко, Л. Березівська, О. Антонова, І. Бех, В. Бондар, М. Вовк, Є. Коваленко, О. Козлова, В. Курок, В. Лавріненко, Ю. Лянной, Г. Ніколаї, О. Огієнко, О. Савченко, А. Сбруєва, О. Семенов, О. Сухомлинська, О. Чашечникова та ін.);

– положення представників сучасної історико-педагогічної думки щодо необхідності поєднання традицій та інновацій в розвитку вищої школи України та вихованні молодого покоління (А. Алексюк, В. Бугрій, Г. Васянович, Л. Ваховський, В. Вихрущ, Л. Вовк, Д. Герцюк, Б. Год, Н. Гупан, Н. Дічек, Н. Дем'яненко, М. Євтух, Т. Завгородня, І. Зайченко, Л. Зеленська, С. Золотухіна, О. Іонова, В. Курило, В. Майборода, О. Микитюк, О. Михайличенко, О. Петренко, Н. Побірченко, Н. Сейко, О. Сухомлинська, А. Ткаченко, Г. Філіпчук, В. Шпак, М. Ярмаченко та ін.);

– висновки представників історичної науки про обумовленість розвитку вищої освіти в Україні на початку ХХ століття комплексом чинників (Д. Багалій, Я. Грицак, М. Грушевський, І. Демуз, Д. Дорошенко, О. Драч, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, В. Кравченко, В. Коцур, М. Крикун, Н. Левицька,

О. Реєнт, О. Субтельний, Г. Папакін, Н. Полонська-Василенко, С. Посохов, С. Сірополко, В. Солдатенко, О. Сухий, В. Ульяновський, О. Ясь та ін.);

У процесі дослідження використано комплекс **методів**, а саме:

- *загальнонаукові* (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння), що стали основою для обґрунтування вихідних теоретичних положень дослідження;
- *конкретно-наукові* (історіографічний аналіз – для з'ясування особливостей інтерпретації обраної проблеми в науковій літературі; історико-логічний аналіз – для класифікації джерельної бази; термінологічний аналіз – для визначення поняттєво-категоріального апарату дослідження; історико-генетичний метод – для здійснення періодизації розвитку вищої школи на території України; синхронний аналіз – для визначення основних концептуальних підходів до розвитку вищої школи у вітчизняній науковій та громадській думці досліджуваного періоду; історико-типологічний метод – для здійснення типологізації вищих навчальних закладів; ретроспективний аналіз – для обґрунтування тенденцій розвитку мети, змісту, форм і методів організації освітнього процесу у вищій школі; проблемно-хронологічний метод – для виокремлення етапів поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету; діахронний аналіз – для з'ясування змін соціально-правового статусу та можливостей творчої самореалізації суб'єктів освітнього процесу в умовах Російської та Австро-Угорської імперій; метод екстраполяції – для актуалізації позитивного історичного досвіду в сучасних умовах реформування системи вищої освіти).

Джерельна база дослідження представлена широким комплексом опублікованих і неопублікованих документів. У процесі наукового пошуку було опрацьовано основні зібрання:

- Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 166 – «Народний комісаріат освіти УСРР», Ф. 1064 – «Рада Міністрів Української Держави», Ф. 1065 – «Рада Міністрів Директорії УНР», Ф. 1071 – «Міністерство ісповідань Української Держави», Ф. 1131 – «Головноуповноважений уряду УНР на Поділлі», Ф. 1509 – «Міністерство фінансів УНР», Ф. 2201 – «Міністерство народної освіти та мистецтва Української Держави», Ф. 2581 – «Генеральне секретарство освіти УНР», Ф. 2582 – «Міністерство народної освіти Директорії УНР», особистий фонд Н. Полонської-Василенко (ф. 3806));

- Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (Ф. 274 – «Київське губернське жандармське управління», Ф. 275 – «Київське охоронне відділення», Ф. 295 – «Київський тимчасовий комітет у справах друку», Ф. 336 – «Харківське губернське жандармське управління», Ф. 442 – «Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора», Ф. 705 – «Південно-Східне районне охоронне відділення», Ф. 707 – «Управління Київського навчального округу», Ф. 711 – «Київська духовна академія», Ф. 1111 – «Спілка споживчих товариств Півдня Росії, м. Харків», Ф. 2162 – «Канцелярія попечителя Харківського учбового округу», особисті

фонди Грушевських (ф. 1235), М. Довнар-Запольського (ф. 262), М. Сумцова (ф. 2052));

– Центрального державного історичного архіву в м. Львів (Ф. 146 – «Галицьке намісництво», Ф. 178 – «Крайова шкільна рада. м. Львів», Ф. 309 – «Українське наукове товариство імені Т. Шевченка», Ф. 310 – «Український університет у Львові», Ф. 312 – «Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько»», Ф. 348 – «Товариство «Просвіта», Ф. 353 – «Легіон Українських Січових Стрільців», Ф. 400 – «Український студентський союз», Ф. 834 – «Січ», особисті фонди освітніх і громадських діячів, викладачів (Я. Веселовський (ф. 381), А. Крушельницький (ф. 361), М. Павлик (ф. 663), Ю. Романчук (ф. 382), В. Старосольський (ф. 360), К. Студинський (ф. 362), Г. Хоткевич (ф. 688));

– Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Ф. 646 – «Київське відділення російського музичного товариства»);

– Державного архіву м. Києва (Ф. 16 – «Київський університет», Ф. 18 – «Київський політехнічний інститут», Ф. 244 – «Київські вищі жіночі курси», Ф. Р-936 – «Український народний університет. Київський державний український університет»);

– Державного архіву Дніпропетровської області (Ф. 469 – «Катеринославська міська дума і управа», Ф. 2065 – «Приватний політехнічний інститут у Катеринославі»);

– Державного архіву Київської області (Ф. 9 – «Київське губернське у міських справах присутстві»);

– Державного архіву Львівської області (Ф. 26 – «Львівський університет»);

– Державного архіву Одеської області (Ф. 45 – «Новоросійський університет», Ф. 62 – «Одеські вищі медичні жіночі курси», Ф. 334 – «Одеські вищі жіночі курси»);

– Державного архіву Полтавської області (Ф. 222 – «Музей К. Скаржинської», особистий фонд М. Скліфасовського (ф. 1058));

– Державного архіву Сумської області (Ф. 2 – «Сумська повітова земська управа», Ф. 251 – «Лебединська повітова земська управа», Ф. 354 – «Сумська міська управа», Ф. 759 – «Охтирська повітова земська управа», Ф. 960 – «Роменське духовне правління»);

– Державного архіву Хмельницької області (Ф. Р-582 – «Кам'янець-Подільський державний український університет»);

– Державного архіву Харківської області (Ф. 45 – «Харківська міська дума», Ф. 200 – «Харківське товариство грамотності», Ф. 201 – «Жіночий медичний інститут», Ф. 488 – «Українське імені Григорія Квітки-Основ'яненка літературно-художньо-етнографічне товариство в м. Харкові», Ф. 667 – «Харківський університет», Ф. 770 – «Харківський технологічний інститут», Ф. 772 – «Харківський жіночий Політехнічний інститут, заснований Південно-Російським товариством технологів», Ф. 928 – «Харківський ветеринарний інститут», особистий фонд Х. Алчевської (ф. 969));

– Державного архіву Чернівецької області (Ф. 2 – «Виконавчий Комітет Буковинського сейму», Ф. 3 – «Буковинська крайова управа», Ф. 12 – «Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці», Ф. 211 – «Крайова шкільна рада Буковини в м. Чернівці», Ф. 216 – «Чернівецький університет»);

– Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (Ф. 1 – «Літературні матеріали», Ф. 10 – «Всеукраїнська академія наук», особисті фонди В. Данилевича (ф. 29), А. Кримського (ф. 36), Є. Спекторського (ф. 43), Антоновичів (ф. 164), С. Таранушенка (ф. 278), Д. Дорошенка (ф. 318) та ін.);

– Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, Державної історичної бібліотеки України, Державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Каразіна.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* здійснено цілісне історико-педагогічне дослідження проблеми розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.), концептуальних та організаційно-педагогічних засад означеного феномену, а саме:

– схарактеризовано джерельну базу дослідження та історіографію обраної проблеми (за хронологічним, родо-видовим і проблемно-тематичним критеріями, походженням та інформаційною цінністю);

– здійснено періодизацію розвитку вищої школи України: докласичний період (XVI – кінець XVIII ст.), пов'язаний з діяльністю братських шкіл, Острозької і Києво-Могилянської академії, зорієнтовані на католицькі й протестантські моделі; класичний період (початок – кінець XIX ст.), позначений орієнтацією на австрійський варіант класичного німецького університету в поєднанні з елементами французької моделі; модернізаційний період (1905–1920 рр.), що засвідчує спроби реалізації ідей нової вільної вищої школи та українського університету; радянський період (1920–1990 рр.) уособлює реорганізацію вищої школи у відповідності до постулатів марксистсько-ленінської ідеології; постмодерний період (з 90-х рр. XX ст.), що ґрунтується на інноваційній освітній парадигмі, поєднанні національних та антропоцентричних засад;

– визначено основні концептуальні підходи до розвитку вищої школи у досліджуваній період, виокремлено відмінності в поглядах консерваторів, лібералів, радикалів і української національно-демократичної інтелігенції; з'ясовано внесок представників науково-педагогічної громадськості у розроблення національної моделі вищої школи, обґрунтування необхідності наближення осередків вищої освіти до потреб народу та світових стандартів, оновлення основних структурних компонентів освітнього процесу;

– розкрито тенденції розвитку мети, структури, змісту, форм і методів організації освітнього процесу у вищій школі України 1905–1917 рр.: у меті –

формування творчої особистості-громадянина; в цінностях – академічна свобода та академічна автономія; у принципах і підходах – антропоцентризм, культуровідповідність, індивідуалізація; у структурі – гнучкість і поглиблена диференціація; у змісті – поєднання фундаментальних і спеціальних знань, поглиблення наукоємності, практичної доцільності, розширення варіативного компоненту; у формах – широке запровадження практичних занять; у методах – акцент на творчо-продуктивних, у стилі педагогічної взаємодії викладача і студента – демократизація взаємин;

– виокремлено етапи поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету: пропедевтичний (1787–1905 рр.) – започаткування окремих курсів «народною мовою»; екстенсивний (1905–1917 рр.) – розширення географії викладання українознавчих дисциплін; інтенсивний (1917–1920 рр.) – концептуалізації та втілення на державному рівні ідеї українського університету за часів Української Народної Республіки та Української держави;

– окреслено тенденції та особливості розвитку вищої школи України в добу національного державотворення (1917–1920 рр.): реалізація академічної автономії та концепції українського університету; забезпечення соціальної, гендерної і національної рівності у здобутті права на вищу освіту; відкриття вищих шкіл нового типу, поглиблення індивідуалізації, диференціації та спеціалізації освітнього процесу, вдосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів; утвердження національного виховного ідеалу; запровадження української мови до широкого академічного вжитку; розширення спектру українознавчих досліджень, активізація студентського самоврядування.

Уточнено статус, права та обов'язки суб'єктів освітнього процесу, особливості підготовки науково-педагогічних кадрів, напрями творчої самореалізації викладачів і студентів у досліджуваній період.

Подальшого розвитку набули знання про розроблення національного виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній думці досліджуваного періоду, громадянські і національно-патріотичні пріоритети виховання молоді.

До наукового обігу запроваджено 219 невідомих та маловідомих джерел, що сприяють забезпеченню достовірності результатів дослідження.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що результати та висновки роботи щодо характеристики джерельної бази та історіографії обраної проблеми, чинників та періодизації розвитку вищої школи на території України, основних концептуальних підходів до розвитку вищої школи, структури, змісту, форм і методів навчання, соціально-правового статусу учасників освітнього процесу, особливостей підготовки науково-педагогічних кадрів, напрямів творчої самореалізації викладачів і студентів, тенденцій розвитку вищої школи України в часи національного державотворення 1917–1920 років було використано в освітньому процесі закладів вищої освіти України, при підвищенні кваліфікації учителів в інститутах післядипломної педагогічної освіти.

Представлені у дослідженні теоретичні та фактичні матеріали залучалися при викладанні курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка вищої школи», «Андрагогіка в системі педагогічних наук», «Дидактичні системи у вищій освіті», «Загальні основи педагогіки», «Моделювання діяльності фахівця» та «Нормативно-правове забезпечення діяльності установ і закладів освіти» у системі підготовки бакалаврів і магістрів педагогічних спеціальностей.

Джерельна база дослідження, отримані у процесі наукового пошуку результати та наведений фактичний матеріал може стати в нагоді в закладах освіти різних рівнів при підготовці навчальних посібників для учнів і студентів, при викладанні спецкурсів і дисциплін з історії педагогіки, історії України, історії філософії, культурології, краєзнавства, при здійсненні виховної роботи зі студентською молоддю.

Обґрунтовані теоретичні положення, узагальнений досвід розвитку вищої школи можуть знайти втілення в організації і змісті підготовки фахівців в умовах сучасних вищих навчальних закладів, бути використані в наукових дослідженнях з історії вітчизняної освіти, при вивченні нормативних навчальних дисциплін («Педагогіка», «Історія педагогіки», «Педагогіка вищої школи»), інтегрованого навчального курсу «Педагогіка і психологія вищої школи», елективних навчальних предметів та спеціалізованих курсів, у системі післядипломної освіти, при розробці навчально-методичної літератури.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17/17-1527 від 05.06.2018 р.), Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (довідка № 31 від 06.06.2018 р.), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 1500 від 07.06.2018 р.), Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка № 2504-н від 07.06.2018 р.), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 164/03 від 08.06.2018 р.), Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (довідка № 01-23/346 від 15.06.2018 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 1322 від 04.06.2018 р.).

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася у формі виступів і доповідей на конференціях та семінарах різного рівня:

– *міжнародних*: «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» (Мюнхен, 2012, 2015, 2016), «Modern Scientific Researches and Developments: Theoretical Value and Practical Results» (Братислава, 2016); II Покровських просвітницьких читаннях «Церква в світі: служіння любові» (Київ, 2009), «Освіта та наука в умовах глобальних викликів» (Сімферополь–Судак, 2010, 2013), «Теоретичні та методичні засади розвитку мистецької освіти в контексті європейської інтеграції» (Суми, 2010), «Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор» (Ялта, 2011), «Соціалізація особистості: культура, освітня політика, технології формування» (Суми, 2011),

III педагогічних читаннях на пошану члена-кореспондента АПН України, доктора педагогічних наук, професора Богдана Ступарика «Українська педагогічна наука у контексті сучасних цивілізаційних процесів» (Івано-Франківськ, 2011), «Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія і практика» (Суми, 2012), «Історико-краєзнавче дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2013, 2016), «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (Суми, 2014, 2015, 2016, 2017), «Інноваційні підходи до виховання учнів козацьких класів і хортингістів у навчальних закладах» (Суми, 2017), «Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття» (Суми, 2018);

– *всеукраїнських із міжнародною участю*: «Мовна особистість студентів-філологів і учнів загальноосвітніх шкіл у сучасній парадигмі освіти» (Суми, 2010), IX історико-краєзнавча (Суми, 2011), «Управління інноваційним розвитком освіти: глобальний та національний виміри» (Суми, 2012), «Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття» (Суми, 2013), IV Морозівські педагогічні читання – тематичне засідання «Академічні свободи і автономія університету» (Київ, 2016), «Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті» (Суми, 2016), VIII Українсько-польських історико-педагогічних читаннях «Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.)» – тематичне засідання «Жіноча освіта і просвітництво в Україні та Польщі (кін. XIX – поч. XXI ст.)» (Львів, 2017), «Пізнавально-творча і професійна самореалізація особистості в евристичній освіті» (Суми, 2018);

– *всеукраїнських*: «Видатні педагогіки XIX ст. про виховання «нової людини» (М. Демков, М. Корф, К. Ушинський, М. Пирогов, С. Русова, М. Костомаров, М. Драгоманов та ін.)» (Ніжин, 2009), «Освіта в інформаційному суспільстві: філософські психологічні та педагогічні аспекти» (Суми, 2010), «Проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців мистецьких дисциплін», присвяченій пам'яті А. Ф. Кречківського (Суми, 2011), XV Всеукраїнських Сквородинівських читаннях (Переяслав-Хмельницький, 2011), «Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика» (Умань, 2011), «Українська культура та ментальність: самобутність в умовах глобалізації» (Сімферополь–Ялта, 2012), «Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта» (Суми, 2012), «Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти» (Суми, 2012), «Інноваційні підходи до виховання учнів козацьких класів у загальноосвітніх закладах України» (Суми, 2014), історико-педагогічній «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014), «Модернізація змісту освіти і науки в Україні: неформальна освіта для дорослих» (Хмельницький, 2015), «Глухів музичний: земля Березовського і Бортнянського» (Глухів, 2016), «Українські педагоги про національно-патріотичне виховання» (Київ, 2016), «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики», присвяченій 20-річчю прийняття

Конституції України (Дніпро, 2016), «Ціннісні орієнтації в управлінні процесом підготовки фахівців педагогіки вищої школи» (Кам'янець-Подільський, 2016), «Ідея університету у європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи» (Львів, 2016), «Академічна культура дослідника в освітньому просторі» (Суми, 2017), до 78-ї річниці від дня народження Богдана Михайловича Ступарика «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (Івано-Франківськ, 2018);

– *регіональних*: VIII Сумській науковій історико-краєзнавчій конференції (Суми, 2009), «Системний підхід до організації науково-методичної роботи» (Суми, 2012).

Основні результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки, кафедри менеджменту освіти та педагогіки вищої школи, лабораторії педагогічного краєзнавства і козацької педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (2014–2018 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 65 наукових працях (з них 54 – одноосібних), серед яких: 1 монографія, 4 розділи монографій, 21 стаття в наукових фахових виданнях (у тому числі 7 – у виданнях, включених до міжнародної наукометричної бази даних Index Scopus), 6 публікацій у наукових зарубіжних виданнях, 5 статей у наукових вітчизняних виданнях, 28 праць апробаційного характеру.

Особистий внесок здобувача. Авторський внесок у розвідках, написаних у співавторстві, полягає у: здійсненні періодизації та виокремленні провідних тенденцій розвитку історико-педагогічного процесу в Україні [5]; характеристиці політики «освіченого гетьманату» в галузі вищої освіти [21]; розкритті значення міжкультурних взаємовпливів як чинника розвитку вищої освіти [23]; узагальненні традицій меценатства гетьмансько-старшинських родин у розвитку вищої школи [25]; з'ясуванні особливостей організації освітнього процесу в Києво-Могилянській академії [32]; розкритті історичного досвіду навчання українців в європейських університетах [36]; визначенні засобів реалізації інноваційного потенціалу педагогічного університету [56]; окресленні напрямів міжнародної співпраці сучасного педагогічного університету [57]; висвітленні практики доброчинності як чинника розвитку вищої освіти в Україні [58]; з'ясуванні особливостей реалізації викладачем вищої школи соціологізаторської функції [60]; виявленні впливу творчості Т. Шевченка на вдосконалення професійно-педагогічної майстерності викладача вищої школи [61].

Кандидатську дисертацію на тему «Освітня діяльність земств Харківської губернії (у кінці XIX – на початку XX століття)» за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки захищено в Національній академії педагогічних наук України (1999 р.). Матеріали кандидатської дисертації в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку

використаних джерел (1170 найменувань, з них 219 – архівних, 59 – іноземними мовами) та додатків. Повний обсяг тексту дисертації – 574 сторінки, основний зміст викладено на 407 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі, провідну концептуальну ідею та теоретико-методологічні основи дослідження; з'ясовано методи дослідження; схарактеризовано джерельну базу роботи; розкрито наукову новизну, практичне значення отриманих результатів дослідження; подано інформацію про особистий внесок здобувача, впровадження та апробацію результатів наукового пошуку, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та законодавче поле дослідження»** здійснено аналіз історіографії обраної проблеми, схарактеризовано джерельну базу дослідження, окреслено нормативно-правове регулювання вищої школи в контексті державної політики (1905–1920 рр.).

Історіографічний аналіз засвідчив наявність у науковій літературі з історії вищої освіти України вагомого дослідницького доробку широкого тематичного і змістового діапазону. Більшість видань імперських часів орієнтувалися на позитивістську методологію, відзначалися фактографічною спрямованістю і довідково-статистичним характером. Першими спробами узагальнення діяльності університетів на території України, що входила до складу Російської та Австро-Угорської імперії є вагомі науково-довідкові видання суттєвої джерелознавчої цінності, підготовлені провідними вченими Харкова, Києва, Одеси, Львова: професорами Д. Багалієм, В. Бузескулом, М. Владимирським-Будановим, В. Ганом, А. Маркевичем, М. Старжинським, М. Сумцовим, Ф. Фортинським, М. Халанським, М. Чубинським, В. Шульгіним, Л. Фінкелем, переважно з нагоди ювілеїв *alma-mater* та окремих структурних підрозділів університетів.

Констатовано, що підходи більшості радянських вчених вирізнялися на ранніх етапах (20–30-ті роки ХХ ст.) ігноруванням університетської проблематики, посиленням ідеологічної тенденційності, домінуванням формаційного, класово-партійного та соціологізаторського підходів у відповідності до марксистсько-ленінської методології, з поступовим розширенням джерельної бази, переважанням науково-популярного й описового стилю викладення матеріалу, створенням перших узагальнюючих праць з історії вищої школи. Водночас на маргінезі досліджень радянських вчених знаходилися питання становлення недержавної вищої школи імперського періоду та розбудови вищої освіти в часи національного державотворення 1917–1920 років, зокрема функціонування українських державних і народних університетів, спеціальних вищих шкіл різних типів. У доробку радянської історіографії істотну наукову цінність мають праці Р. Еймонтової, П. Зайончковського, О. Іванова, В. Лейкіної-Свірської,

Г. Щетиніної, написані в 70–80-х роках ХХ століття, що містять фрагментарні матеріали з історії вищої школи на території України.

Виявлено, що західна історіографія обраної проблеми, представлена працями М. Богачевської-Хом'як, Е. Вінтера, А. Капеллера, Т. Маурер, М. Мозера, Я. Мокляка, К. Радзінського, В. Фрійоффа, С. Грачоті, С. Кессоу, Я. Пахолківа, керується передусім людиноцентричним підходом до аналізу якості та параметрів розвитку вищої школи, її здатністю задовольняти потреби особистості в самореалізації. Серед сучасних фундаментальних видань з історії вищої освіти необхідно відзначити 4-томне видання «Історія університетів в Європі», в якому значну увагу приділено питанням національної дискримінації та особливостям функціонування вищої школи в умовах Першої світової війни; проте зазначена праця не сфокусована на стані і проблемах розвитку вищої школи на території України в досліджуваний період.

Відзначено виняткову цінність для дослідження обраної проблеми доробку сучасних українських дослідників: В. Бенери, О. Завальнюка, Л. Зеленської, С. Додонової, В. Качмара, Г. Косінової, С. Куліша, Н. Левицької, С. Посохова, Д. Розовика, Т. Стоян, Т. Удовицької, В. Ульяновського, що ґрунтуються на репрезентативній джерельній базі, вирізняються зростанням уваги до суб'єктивних чинників розвитку освітнього процесу та сконцентрованістю дослідницької уваги переважно на історії університетів ХІХ століття.

Згідно з домінуючими методологічними підходами, визначено специфіку історіографії обраної проблеми на кожному з періодів її розвитку: імперська (ХІХ – початок ХХ ст.), зорієнтована на позитивістські методологічні засади; радянська (20–80-ті роки ХХ ст.), що керувалася марксистсько-ленінською методологією, і сучасна (з 90-х рр. ХХ ст.), яка передбачає поєднання антропоцентричної, цивілізаційної і національної парадигм за визнання плюралізму методологічного інструментарію.

Доведено, що вірогідності та обґрунтованості вивчення матеріалів і результатів дослідження сприяла насичена й репрезентативна джерельна база. Характер офіційної політики в галузі вищої освіти зафіксовано в опублікованих документах законодавчо-розпорядчого характеру досліджуваного періоду: університетських статутах та їх проектах, статутах і положеннях окремих вищих шкіл, постановах уряду, рескриптах, розпорядженнях, циркулярах попечителів навчальних округів. Натомість вищі навчальні заклади Австро-Угорської імперії діяли на основі «Статуту організаційного», за яким пріоритет у визначенні напрямів розвитку «альма-матер» належав професорським колегіям. Серед документів доби національного державотворення вирізняється Статут державних українських університетів. Змістовний матеріал почерпнуто із внутрішньої документації вищих начальних закладів, передусім щорічних звітів про діяльність університетів та інших вищих шкіл, що є високо інформативними джерелами, правил внутрішнього розпорядку, навчальних планів і програм, розкладів занять, протоколів іспитів, правил для студентів і вільнослухачів, журналів

засідань колегіальних органів, звітів викладачів про організацію практичних занять і практики, звітів комісій щодо результатів випробувань тощо.

На основі ретроспективного аналізу виокремлено групи документів, що визначали нормативно-правове поле функціонування вищих навчальних закладів у досліджуваній період: основні державні закони, що гарантували права та свободи людини і громадянина (Конституція Австро-Угорської імперії, «Найвищий Маніфест» 17 жовтня 1905 року імператора Миколи II, Універсали Центральної Ради, закони і грамоти гетьмана П. Скоропадського); закони в галузі вищої освіти; підзаконні акти (укази, рескрипти, положення, правила, циркуляри, інструкції, розпорядження); загальноуніверситетські статuti; установчі документи і положення окремих вищих навчальних закладів (державних і недержавних); рішення вченої ради (або сенату університету), інших колегіальних органів, адміністрації.

У процесі наукового пошуку проаналізовано періодичні видання, що містять циркуляри й розпорядження попечителів навчальних округів, окремі думки викладачів щодо актуальних проблем, протоколи засідань учених рад, рецензії, повідомлення про конкурси на заміщення вакантних посад, наукові праці і зразки художньої творчості викладачів та студентів, інформацію про різні заходи у вищих навчальних закладах та життя студентської молоді тощо. Особливу наукову цінність мають видання вищих навчальних закладів: «Університетські вісті» (м. Київ), «Записки Імператорського Харківського університету», «Записки Імператорського Новоросійського університету», «Вісті Київського комерційного інституту», що містять цікавий матеріал про академічну, наукову і позанавчальну роботу викладачів і студентів, збірники наукових товариств («Збірник Наукового товариства імені Т. Шевченка», «Збірник Харківського історико-філологічного товариства», «Мінерва», «Праці Педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства»), часописи і газети («Відродження», «Вільна українська школа», «Діло», «Журнал Міністерства народної освіти», «Київська старовина», «Молода Україна», «Літературно-науковий вісник», «Свобода», «Студентська думка», «Сніп», «Стерно», «Рада», «Рідний край», «Руслан», «Шляхи», «Україна», «Українське життя», «Український студент» та ін.).

Унікальну групу джерельного масиву становлять автобіографії, щоденники, мемуари професорів, видатних громадських діячів (В. Антоновича, К. Антонович, В. Андрієвського, Д. Багалія, В. Біднова, М. Василенка, Г. Ващенко, В. Вернадського, М. Галагана, М. Грушевського, Г. Гуммеруса, В. Домонтовича (Петрова), Д. Дорошенка, Н. Дорошенко, В. Зінківського, Ю. Колларда, Б. Комарова, І. Крип'якевича, Б. Мартоса, С. Наріжного, Н. Полонської-Василенко, С. Русової, Н. Суровцової, С. Тимошенка, С. Тобілевич, З. Тулуб, Є. Чикаленка, М. Шаповала, І. Шишманова, В. Щербаківського), епістолярії викладачів і студентів, що проливають світло на коло спілкування та інтересів, характер взаємин між суб'єктами освітнього процесу, рівень їх корпоративної культури, змагання молоді за академічні права і суспільні ідеали. Допоміжне значення для реконструкції розвитку освітнього процесу у вищій школі досліджуваного періоду мають наукова, навчально-

методична, художня і довідникова література, а також фотоматеріали, що ілюструють факти з життєдіяльності викладачів і студентів, вигляд вищих шкіл, стан матеріально-технічної бази тощо.

За типолого-видовим критерієм та інформативним спрямуванням джерел здійснено класифікацію джерельної бази дослідження: 1) нормативно-правові документи, що регламентували функціонування вищих навчальних закладів; 2) офіційна документація щодо навчальної, наукової, просвітницької діяльності вищих шкіл (звіти вищих навчальних закладів, попечителів навчальних округів; журнали і протоколи засідань рад, сенату, правління університетів, факультетів, навчальних комітетів); 3) джерела особистого походження, розподілені на автокомунікативні (спогади, автобіографії, щоденники, особові справи, послужні списки) і джерела міжособової комунікації (листування); 4) статистичні матеріали, що містять кількісні та якісні показники розвитку вищої школи; 5) періодичні видання; 6) наукові монографії вчених, навчально-методична література; праці педагогів і громадських діячів досліджуваного періоду, присвячені проблемам виховання; художня література з виразним педагогічним потенціалом; 7) фотоматеріали, на яких зафіксовано учасників освітнього процесу, інтер'єр та матеріально-технічну базу вищих навчальних закладів.

Таким чином, наявність широкого спектру історіографічних інтерпретацій, репрезентативної джерельної бази, нормативно-правових положень, що регулювали функціонування вищих навчальних закладів досліджуваного періоду є підставою для розроблення обраної проблеми.

У другому розділі **«Історичні витoki та концептуальні засади розвитку вищої школи в Україні»** запропоновано авторську періодизацію розвитку вищої школи на території України; визначено основні концептуальні підходи до розвитку вищої школи та виховання молоді у вітчизняній педагогічній і громадській думці.

Констатовано, що історичні витoki, з якими пов'язано зародження шкіл підвищеного рівня у Північному Причорномор'ї та в Київській Русі, зорієнтованих на греко-візантійські зразки вченості, сягають V ст. до н. е. – XV ст. На підставі історико-генетичного аналізу запровадження нових моделей вищих навчальних закладів унаслідок зміни домінуючих освітніх парадигм здійснено періодизацію розвитку вищої школи на території України та виокремлено такі основні періоди: докласичний (XVI – кінець XVIII ст.), пов'язаний з діяльністю братських шкіл, Острозької і Києво-Могилянської академії, що ґрунтувалися на синтезі вітчизняної традиції з європейською гуманістичною парадигмою, адаптуючи протестантські і католицькі зразки до потреб збереження релігійної та етнічної ідентичності; класичний (кінець XVIII – кінець XIX ст.) засвідчив орієнтацію на знанневоцентричну (академічну) модель німецького університету в її австрійському варіанті, поєднану з елементами уніфікованої й централізованої французької моделі, що передбачало звуження наукової складової та увиразнення виховної функції для утвердження імперських цінностей. Модернізаційний період (1905–1920 рр.) уможливив реалізацію ідей нової вільної вищої школи та

українського університету, втілення прагнення науково-педагогічної громадськості щодо узгодження вищої освіти з актуальними суспільними потребами і кращими європейськими зразками на основі розбудови мережі вищих навчальних закладів нового типу, започаткування багаторівневої підготовки фахівців, забезпечення академічної автономії, свободи викладання, навчання, наукової творчості, самореалізації особистості студента і викладача, посилення тенденцій до гармонізації елітарності та егалітарності, універсалізації та професіоналізації, полікультурності та національної спрямованості. Проте в радянський період (1920–1990 рр.) було проведено докорінну реорганізацію вищої школи на основі класових цінностей і марксистсько-ленінської ідеології, ліквідації академічної автономії, уніфікації, централізації, запровадження професійно-зорієнтованої парадигми підготовки фахівців. Постмодерний період розвитку вищої школи в Україні (з 90-х рр. ХХ ст.) визначається інноваційною освітньою парадигмою, поєднанням національних та антропоцентричних засад в умовах глобалізації, інтернаціоналізації та комерціалізації університетського простору.

У межах досліджуваного модернізаційного періоду розвитку вищої школи визначено такі етапи: 1) 1905–1917 рр. – розроблення та спроб запровадження ідеї вільної вищої школи (посилення принципів антропоцентризму, поєднання загальнолюдських і національних цінностей; активізація громадської і приватної ініціативи, подолання монополії держави, інституалізація мережі недержавних вищих шкіл, запровадження нової системи навчання; індивідуалізація та інтенсифікація освітнього процесу на основі урізноманітнення форм і методів навчання); 2) 1917–1920 рр. – реалізації концепції української вищої школи (посилення державно-громадського характеру управління; запровадження академічної автономії; демократизація, диверсифікація, професіоналізація, утвердження українського виховного ідеалу; увиразнення українознавчої спрямованості освітнього процесу; легітимізація академічного статусу української мови, розвиток студентського самоврядування).

Виокремлено комплекс чинників, що впливали на процес розвитку вищої школи на території України в досліджуваний період, а саме: історичні (глибокі традиції і відкритість українського освітнього простору до екстраполяції позитивного зарубіжного досвіду, прагнення української молоді до здобуття вищої освіти); суспільно-політичні (наявність або відсутність конституційних свобод; зовнішня і внутрішня політика держави; зміна державного правління; демократизація суспільного життя, становлення інститутів громадянського суспільства; діяльність громадських організацій та політичних партій; емансипація жінки); ментальні (зростання громадянської і національної самосвідомості населення), економічні (науково-технічний прогрес; формування ринкових відносин; модернізація економіки; індустріалізація; урбанізація; зростання потреби у кваліфікованих фахівцях різних галузей народного господарства), соціокультурні (поглиблення соціальної диференціації; активізація приватної ініціативи і громадсько-педагогічного руху; практика добротності та меценатства; прагнення

інтелігенції до розвитку національної культури; жорстка цензура, заборона української мови, літератури, школи в Російській імперії); освітні (оновлення освітніх цінностей, виховного ідеалу і мети освіти; трансформація місії і функцій університету; концептуальна цілісність і зрілість проектів і моделей вищої школи; чергування реформ і контрреформ; ідеї реформаторської педагогіки і вільної вищої школи, стан нормативно-правової бази); наукові (структуризація науки; утвердження нових методологічних підходів; розширення номенклатури спеціальностей; інституалізація педагогіки як галузі наукового знання; інтеграція до світового наукового простору).

Історико-логічний аналіз джерел засвідчив, що філософська, педагогічна та громадська думка протягом багатьох століть апелювала до європейських першоджерел, передусім ідей, почерпнутих зі спадщини Я. А. Каменського, Дж. Локка, Е. Канта, В. Гумбольдта, Е. Фіхте, Ф. Шеллінга. Насиченню академічного середовища досліджуваного періоду рефлексіями щодо цінностей, пріоритетів і змісту вищої школи сприяло залучення на початку ХХ ст. за участі Х. Г. Гейне, Й. Гете, І. Фіхте до викладацького складу Харківського університету плеяди перспективних вчених, учнів і послідовників світочів світової науки, згодом звільнених за вільнодумство під тиском російського уряду. Відзначено евристичний потенціал моделей «вільної вищої школи», «відкритого» «народного університету» (В. Грундтвіг, Е. Дюркгейм, Ф. Моріс, П. Наторп, Дж. Рескін, Д. Стюард, А. Тойнбі, М. Шелер), здатних сприяти духовному національному єднанню, зняттю соціального напруги, масовізації освіти, успішному виконанню громадянської функції. Враховуючи еволюцію зарубіжних теорій, на межі ХІХ – початку ХХ століття носіями найрадикальніших поглядів виступали апологети ідеї академічної автономії (В. Вернадський, П. Лесгафт, М. Костомаров, М. Ковалевський, Л. Петражицький та ін.), які вимагали докорінної реструктуризації вищих навчальних закладів, ліквідації чинної системи університетської освіти, як неадекватної вимогам часу, деформалізації освітнього процесу, дотримання прав і виконання обов'язків суб'єктами освітнього процесу, активізації студентського самоврядування, переходу до інституту вільнослухачів, розроблення автодидактичної моделі вищої школи, втілення ідеї «післяуніверситетської освіти».

Констатовано, що репрезентанти офіційної педагогіки, праве крило консерваторів, прихильників «псевдоенциклопедизму» під керівництвом обер-прокурора Священного Синоду К. Победоносцева і лідера «Союзу Російського народу» В. Пуришкевича, були ревними захисниками «теорії офіційної народності», що ґрунтувалася на тріаді «православ'я – самодержавство – народність», застерігаючи від «наслідків освітнього анархізму», європоцентризму і небезпеки будь-яких змін системи вищої освіти, репрезентованої класичними університетами. Прибічниками консервативних позицій в Україні були професори А. Вязигін, С. Голубев, С. Левашов, М. Кулаковський, Д. Піхно, І. Сікорський, Т. Флоринський, що не виключало критики ними окремих аспектів вищої школи. Представники науково-педагогічної думки ліберального спрямування (Д. Багалій, В. Бузескул,

М. Гредескул, Г. Данилевський, М. Довнар-Запольський, М. Ланге, І. Лучицький, В. Перетц, М. Рейнгард, М. Сумцов) наполягали на необхідності суттєвого оновлення вищої освіти – завдяки орієнтації на європейські стандарти, відкритості та довірі до інститутів громадянського суспільства, широкому розвитку приватної і громадської ініціативи, започаткуванню нової вільної вищої школи, активізації співпраці з європейськими університетами та науковими товариствами, зміні пріоритету знанневоцентричного підходу на особистісно-зорієнтований, розширенню компетенції академічних громад, витісненню механічного «зазубрювання» матеріалу самостійним дослідженням студентами актуальних наукових проблем, пов'язаних з інтересами й потребами молоді.

Методом порівняння встановлено, що представники української національно-демократичної інтелігенції (М. Галушинський, Ф. і О. Колесси, М. Кордуба, І. Крип'якевич, Т. Лубенець, О. Маковей, Олена Пчілка, С. Сірополко, М. Рудинський, С. Рудницький, С. Смаль-Стоцький, Г. Хоткевич, В. Щербаківський) альтернативою «казенним» (державним) вищим школам бачили народний університет, заснований на принципах народності й культуровідповідності, узгодження з потребами окремої людини і рідного народу. З часом визріла ідея українського університету, націлена на поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу, формування у студентів почуття національної і людської гідності, вагомий внесок у розробку і популяризацію якої здійснили педагоги, митці, громадські діячі: Х. Алчевська, О. і В. Барвінський, С. Буда, В. Гнатюк, І. Горбачевський, Б. Грінченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Дністрянянський, І. Пулюй, В. Старосольський, К. Студинський, М. Сумцов, І. Франко, А. Шептицький, підтримані представниками творчої інтелігенції: корифеями української музики і театру М. Лисенком і М. Кропивницьким, зірками світової сцени С. Крушельницькою, О. Мишугою. Компаративний аналіз освітнього простору початку ХХ століття засвідчив, що прагнення до розроблення і втілення національної моделі вищої школи були суголосними європейським освітнім процесам.

На підставі синхронного аналізу розвитку вітчизняної наукової і громадської думки виявлено парадигмальні відмінності у підходах представників офіційної педагогіки і передової науково-педагогічної громадськості до розуміння мети вищої школи в досліджуваній період: від слухняного пасивного виконавця офіційних імперських приписів до активного учасника розбудови громадянського суспільства та відродження рідної нації.

Методом узагальнення праць визначних педагогів і громадських діячів виокремлено відмінності у підходах до стратегії і тактики створення національної вищої школи в Галичині, що еволюціонували від зміцнення прав студентів-українців, збільшення кількості українських кафедр і спроб українізації Львівського університету, до вимог поділу зазначеного утраквістичного закладу на український і польський відділи із заснуванням на їх базі самостійних університетських осередків, порівняно з умовами російського освітнього простору, для якого передбачалися завдання

запровадження й поступового зростання питомої ваги українознавчих дисциплін у вищих школах із віддаленою перспективою поетапного переходу до розбудови українського національного університету.

Сприятливими для концептуалізації ідеї українського університету стали часи національного державотворення 1917–1920 років, коли представники науково-педагогічної громадськості і державного керівництва (Д. Антонович, Д. Багалій, В. Вернадський, М. Василенко, І. Ганицький, О. Грушевський, Д. Дорошенко, П. Зайцев, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Плевако, С. Русова, І. Стешенко, М. Сумцов, Ф. Сушицький, Д. Щербаківський) солідаризувалися в баченні вищих навчальних закладів як «європейських за формою та українських за духом» – осередків розвитку національної культури, формування інтелігенції з високим рівнем громадянської свідомості та відповідальності за долю країни.

Доведено, що розвиток педагогічної думки в Україні в досліджуваний період здійснювалися на основі актуалізації українською інтелігенцією прогресивних традицій народної педагогіки, конструктивних ідей попередників (з винятковою увагою до спадщини Т. Шевченка і Г. Сковороди), узагальнення прогресивної думки сучасників (передусім, репрезентантів реформаторської педагогіки) і генерування оригінальних підходів до виховання молоді. Відзначено питомий виховний потенціал творчого доробку І. Боберського, М. Галушинського, П. Грабовського, М. Грушевського, Б. Грінченка, В. Зіньківського, М. Євшана, Н. Кобринської, О. Косач (Олени Пчілки), Л. Косач (Лесі Українки), К. Малицької, О. Музиченка, І. Огієнка, В. Пачовського, М. Рудницької, О. Тисовського, К. Трильовського, С. Русової, Л. Старицької-Черняхівської, М. Сумцова, І. Франка, його синів – П. і Т. Франка та ін.).

На підставі аналізу пам'яток вітчизняної педагогічної думки виявлено, що українськими педагогами, вченими і громадськими діячами було розроблено виховний ідеал українця, що охоплював такі складові: оптимізм, почуття людської і національної гідності, моральна стійкість, ерудованість, критичність мислення, естетична розвиненість, фізична витривалість, дисциплінованість, ініціативність, рішучість, усвідомлення єдності національних інтересів та рідномовних обов'язків, високий рівень громадянської самосвідомості, сумлінна праця на користь рідного народу, що узгоджувалося з пошуками власного «Я» в контексті національної самоідентифікації, толерантним ставленням до інших націй, прагненням до гармонізації суспільних відносин. Тривале домінування релігійної парадигми в системі освітніх координат досліджуваного періоду поступово поступилося антропологічним, соціо- і націоцентричним концепціям, започатковуючи зміни ціннісних орієнтирів виховання молодого покоління: культ покірливості та лояльності витіснено утвердженням активної життєвої позиції. Спрямованість на формування цілісної гармонійної особистості передбачала комплексний характер виховання і самовиховання молоді на основі реалізації завдань духовного зростання, морального вдосконалення, фізичного розвитку, дбайливого ставлення до природи, утвердження громадянської зрілості,

здатності до самовиховання, самовдосконалення, самоорганізації, самореалізації, національної солідарності, єдності принципів, переконань і суспільнокорисної діяльності.

Отже, вивчення історичних витоків, генезису провідних концептуальних підходів, педагогічних ідей, освітніх моделей і парадигм, врахування комплексу чинників уможливило здійснення авторської періодизації розвитку вищої школи на території України.

У третьому розділі «**Організація освітнього процесу у вищій школі України (1905–1917 рр.)**» виявлено особливості інституційного становлення вищих навчальних закладів, розкрито тенденції розвитку мети, змісту, форм та методів навчання, виокремлено етапи запровадження українознавчого компоненту освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету.

З використанням ретроспективного аналізу виявлено особливості інституалізації вищих шкіл на території України, представлено основних суб'єктів започаткування і структурного вдосконалення вищих навчальних закладів (державні органи, приватні особи, громадські товариства), розкрито труднощі й суперечності означеного процесу. Підкреслено привілейованість статусу університетів (передусім – столичних) в умовах Російської та Австро-Угорської імперії, що вважалися еталонними вищими навчальними закладами, мали пріоритетне державне фінансування, знаходилися під опікою імператора і членів його родини. На підставі порівняльного аналізу показано, що структурою Харківського, Київського, Новоросійського університетів передбачено чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний, тоді як у складі Львівського університету на початку ХХ століття діяли філософський, теологічний, юридичний та медичний факультети, Чернівецького – зазначені факультети, за винятком медичного. На користь поглибленої структурної диференціації Львівського університету свідчить більша кількість кафедр та відділень. Спільним для обох імперій було надання виняткового значення юридичним факультетам університетів – передусім, з точки зору державних пріоритетів, захисту імперських цінностей, престижності в суспільстві, чисельності студентського контингенту. За допомогою компаративного аналізу засвідчено, що структурна різноманітність вищих навчальних закладів провідних країн Європи та США, в яких функціонувало значно більше факультетів і відділень, дозволяла оперативніше адаптуватися до ринку освітніх послуг.

На основі історико-типологічного методу з урахуванням юридичного статусу, професійного спрямування та якості підготовки фахівців виокремлено типи вищих шкіл у структурі недержавного сектору (вищі навчальні заклади університетського типу – переважно кращі вищі жіночі курси; медичні, педагогічні, комерційні, політехнічні, сільськогосподарські інститути, наділені правами вищих навчальних закладів, мистецькі вищі школи і консерваторії), що діяли на українських землях Російської імперії. Синхронний аналіз розвитку освітнього простору засвідчив відсутність у Галичині та Буковині окремих із зазначених типів вищих шкіл (зокрема жіночих і педагогічних), функції яких здійснювалися університетами.

Доведено, що нова модель вищої школи, започаткована у 1905 році унаслідок лібералізації суспільного життя під час революції в Російській імперії, була спрямована на саморозвиток і самореалізацію особистості, закладаючи підґрунтя багаторівневої системи освіти завдяки забезпеченню фундаментальної університетської підготовки (I ступінь) та здійсненню професійної спеціалізації на основі засвоєння циклу спеціальних дисциплін (II ступінь). Методом порівняння звітів вищих шкіл виявлено, що поряд із університетами високим рівнем організації освітнього процесу вирізнялися Київська і Львівська політехніка, торгівельна академія у Львові, Київський комерційний інститут, Київський політехнічний інститут, Вищі жіночі курси у Києві, Харкові, Одесі, Київський Фребелівський інститут. Критеріями якості вищої освіти стали зростання вмотивованості, академічної сумлінності та активності вихованців, підвищення рівня оволодіння студентами науковою методологією, розвиток критичного мислення, здатність студентства до самостійної наукової творчості. Поступово знаньоцентричний підхід в організації освітнього процесу змінювався на особистісно зорієнтований, а репродуктивні методи, що базувалися на відтворенні текстів лекцій та підручників, почали витіснятися творчо-продуктивними, чому сприяли гнучкість навчальних програм, розширення джерел інформації, впровадження активних форм навчання (семінаріїв, лабораторних занять, бесід, консультацій, навчальних і виробничих екскурсій, різних видів практик, тощо).

Констатовано суттєве зростання питомої ваги практичних занять і самостійної роботи студентів, підпорядкованих меті саморозвитку особистості. Замість оглядових або фактографічних лекцій пріоритет надавався проблемним і методологічним викладам. Виявлено, що за браком вітчизняної навчально-методичної літератури, значна кількість підручників, посібників, фундаментальних наукових видань, передусім з нових галузей знань, імпортувалася з-за кордону, особливо з Австро-Угорщини і Німеччини; широко практикувалося здійснення літографічних видань конспектів авторських лекційних курсів, упорядкованих студентами за редакцією викладачів.

На підставі ретроспективного аналізу теорії та практики вищої школи України у 1905–1917 рр. розкрито тенденції розвитку мети, структури, змісту, форм і методів навчання, виокремлено зміни в організації освітнього процесу: в меті – від підготовки чиновника-функціонера до формування творчої особистості-громадянина; у цінностях – від домінування імперських, клерикально-монархічних до поєднання загальнолюдських і національних; у принципах і підходах – від жорсткої регламентації до свободи викладання, навчання і наукового пошуку; від авторитаризму і формалізму до антропоцентризму, культуровідповідності, гуманітаризації, інтеграції, індивідуалізації, диференціації; у структурі – від сталості й незмінності до гнучкості й поглибленої диференціації; в змісті – від переважання загальноосвітніх дисциплін до поєднання фундаментальних і спеціальних знань, розширення варіативного компоненту, поглиблення наукоємності, практичної доцільності, професійного спрямування; у формах – від монополії лекцій до урівноваження їх практичними заняттями; у методах – від

репродуктивних до продуктивних (концентричних, проектних, лабораторних); у стилі педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу – від авторитарного, що характеризувався домінуванням особистості викладача до більш демократичного; у структурі – від сталості й незмінності до гнучкості й поглибленої диференціації; у системі навчання – перехід від курсової до предметної, що передбачав розробку індивідуальних навчальних планів з акцентом на самостійній роботі, практичних заняттях, проектній діяльності, наукових дослідженнях студентів).

З'ясовано, що запровадження індивідуальних навчальних планів, поліпшення мікроклімату у студентсько-викладацькому середовищі сприяли підвищенню мотивації до академічної діяльності та налагодженню конструктивного співробітництва між суб'єктами освітнього процесу, принаймні, на рівні талановитого викладача і сильного студента. Так, розвиток освітнього потенціалу Київського комерційного інституту забезпечувався добірним лекторським складом, поглибленою спеціалізацією підготовки фахівців, широким використанням екскурсій і практичних форм навчання, раціональною організацією закордонних стажувань та виробничої практики. Ґрунтовна іншомовна підготовка студентів закладу забезпечувалася завдяки опануванню нових європейських (англійської, німецької, французької, італійської) та східних мов (японської, китайської, турецької, арабської), тоді як в університетах увага приділялася «мертвим» мовам, що позначалося на інтеграції до світового науково-освітнього та економічного простору.

Методом компаративного аналізу розвитку освітнього простору на початку ХХ століття засвідчено, що внаслідок зростання громадянської свідомості, посилення національної самоідентифікації населення представники різних націй Австро-Угорської імперії вимагали від уряду заснування власних університетів: італійці у Трієсті, чехи у Брно, словенці у Люблянці, українці у Львові. На підставі проблемно-хронологічного методу виокремлено етапи поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету: 1) пропедевтичний (1787–1905 рр.), пов'язаний із започаткуванням окремих курсів «народною мовою» в Руському інституті (*Studium rutenum*) на базі Львівського університету, згодом – на окремих факультетах Львівського й Чернівецького університету, у вищих школах Парижа, Відня, Софії, Кракова, інших європейських міст та початком змагань української молоді за український університет у Львові; 2) екстенсивний (1905–1917 рр.), позначений розширенням географії викладання українознавчих дисциплін, що мало епізодично-фрагментарний характер у Російській імперії, на відміну від Австро-Угорщини та низки країн Європи, де лекційні курси і наукові семінари з української мови, літератури, історії України набули більш систематичного характеру; міжнародним резонансом проблеми української вищої школи; узгодження в офіційних колах проекту створення українського університету у Галичині внаслідок активізації громадського руху за національну вищу школу і наполегливості українського представництва у віденському парламенті; 3) інтенсивний (1917–1920 рр.), ознаменований концептуалізацією та втіленням на державному рівні ідеї

національного українського університету в умовах Української Народної Республіки та Української держави на основі вдосконалення напрацьованих ідей і підходів, використання набутого позитивного досвіду, нагромадженого кадрового, наукового та навчально-методичного потенціалу.

На підставі ретроспективного аналізу засвідчено, що інституалізація україністичних студій у світовому академічному просторі завдячує зусиллям провідних вчених світу, професорів вищих навчальних закладів Австрії, Болгарії, Великобританії, Франції, Швеції, Норвегії, інших країн Європи: Л. Леже, А. Рамбо, А. Тойнбі, Т. Масарик, Л. Больє, В. Р. Морфі, Р. Сетон-Вотсон, А. Єнсен, Г. Стеффен, Ш. Сеньобос, М. Драгоманов, І. Шишманов, Л. Малиновський, М. Здоховський, Ю. Третяк та ін. Винятковою наполегливістю в захисті прав українського народу на створення національного університету вирізнявся Нобелівський лауреат Б. Б'єрнсон, який мав репутацію адвоката пригноблених націй. Установлено, що лідером щодо захисту докторських дисертацій у галузі україністики на початку ХХ століття став Віденський університет, представлений іменами знаних вчених-славістів Ф. Міклошича, В. Ягича, К. Ірачека, в наукових школах яких сформувалася ціла плеяда талановитих українських вчених.

Використання методу діахронного аналізу дозволило з'ясувати: якщо у ХІХ столітті Україна була об'єктом студіювання європейських вчених передусім як оригінальна «фольклорна перлина», то на початку ХХ століття представники наукової громадськості почали розглядати її як самобутню духовно-культурну спільноту, об'єкт агресивної політики сусідніх держав, потенційний суб'єкт міжнародної політики і вагомий чинник у процесі конструювання системи координат нової Європи.

Таким чином, у розділі розкрито тенденції розвитку структури, змісту, форм та методів навчання, представлено процес запровадження викладання українознавчих дисциплін у контексті реалізації ідеї українського університету.

У четвертому розділі **«Педагогічна взаємодія суб'єктів освітнього процесу у вищій школі України досліджуваного періоду»** з'ясовано статус, права та обов'язки суб'єктів освітнього процесу; розкрито систему підготовки науково-педагогічних кадрів і вдосконалення професійно-педагогічного рівня викладача; виявлено пріоритети виховання студентської молоді та представлено напрями творчої самореалізації студентів у досліджуваній період.

На підставі синхронного аналізу соціально-правового статусу представників професорсько-викладацького корпусу Російської та Австро-Угорської імперій виокремлено низку обов'язків викладача вищої школи: наявність професійної кваліфікації та наукового ступеня; забезпечення належного науково-методичного рівня викладання, підготовка наукових праць, керівництво дисертаційними дослідженнями здобувачів; постійне професійне самовдосконалення; усвідомлення високої суспільної місії вченого, активна участь у життєдіяльності вищого навчального закладу, залучення до розроблення стратегії розвитку вищої освіти; реалізація просвітницької функції серед населення. Узагальнено комплекс прав, різною мірою характерних для

викладачів вищих навчальних закладів на території України у складі двох імперій: академічних (свободи викладання і наукової творчості), корпоративних (участь у колегіальних зібраннях та дорадчих засіданнях), громадянських і політичних (обирати та бути обраними до органів державної влади, установ місцевого самоврядування), право соціального захисту (достатній життєвий рівень, гідна оплата праці, пенсійне забезпечення).

Виявлено основні складові підготовки здобувачів викладацьких посад досліджуваного періоду: наукової, пов'язаної з атестаційним процесом і створенням авторського наукового продукту; фахової, що передбачала складання іспитів із профільюючих дисциплін; методичної, яка перевірялася на пробних лекціях здобувача; педагогічної, що потребувала належної психолого-педагогічної підготовки; особистісної, яка вимагала моральної зрілості потенційних викладачів вищої школи. З'ясовано, що на початку ХХ століття атестаційна система в Російській імперії за формальними ознаками уподібнювалася двоступеневій західноєвропейській (магістр-доктор), передбачаючи таку структуру: іспити за фахом, підготовка дисертації, позитивний висновок факультету, наукова експертиза, здійснена опонентами; публічний захист та обговорення; затвердження вченою радою і міністерством. Водночас констатовано складність і тривалість процедури здобуття наукових ступенів в умовах Російської імперії, порівняно з європейською практикою – через широку програму випробувань здобувачів, високі вимоги до дисертації та її експертизи, тематичне і змістове цензурування наукових досліджень. Порядок здійснення підготовки перспективних науковців до здобуття професорського звання передбачав обрання найбільш гідних кандидатів з урахуванням моральних якостей і благонадійності, академічної сумлінності і здатності претендентів до наукової діяльності, затвердження графіку наукових занять; аналіз звітів стипендіатів; призначення стипендій; матеріальне заохочення наукових здобутків кандидатів; подовження терміну закордонних відряджень для успішних кандидатів; відрахування осіб, які не виправдали сподівань.

Доведено, що для посилення обізнаності з останнім словом науки і техніки, здобутками педагогічної теорії і практики, поглиблення професійної та мовленнєвої підготовки було активізовано академічну мобільність викладачів і студентів. Методом діахронного аналізу динаміки розвитку міжнародної взаємодії в галузі науки та освіти встановлено: якщо раніше беззаперечним лідером стажувань була Німеччина, активно відвідувалися Австрія і Франція, то на початку ХХ століття почастишали візити до Бельгії, Сполучених Штатів Америки, особливо фахівців технічних спеціальностей. Проте, вчені-гуманітарії (історики, філологи, мистецтвознавці, юристи), зацікавлені класичною античною спадщиною, традиційно віддавали перевагу Італії – колиці європейської культури та цивілізації. Виявлено, що такі вчені, як М. Драгоманов, С. Русова, М. Грушевський та інші використовували високі трибуни Європи для актуалізації проблем жорстких цензурних обмежень, заборони рідної мови і відчуження українців Російської імперії від вищої школи. Винятковий інтерес науковців, які вирушали з метою професійного самовдосконалення за кордон,

привертали знані наукові осередки (особливо Пастерівська лабораторія в Парижі), де працювали талановиті вчені, світочі світової науки, засновники наукових напрямів і шкіл, лауреати Нобелівської премії. Більшість візитерів звертали увагу на солідне державне фінансування наукових досліджень вчених, найсучасніше обладнання лабораторій, використання нових методологічних підходів та методів систематизації матеріалу, залучення викладачів вищої школи до роботи у престижних наукових проектах.

Методом порівняння засвідчено, що стабілізація соціально-правового статусу суб'єктів освітнього процесу у вищій школі України на території Російської імперії унеможлиблювалася відсутністю Конституції, цензурою посібників, навчальних курсів і дисертацій, пильним наглядом поліції тощо. Через уповільненість інституційного розвитку інфраструктури різноманітних товариств та органів студентського самоврядування в умовах Російської імперії, студенти Галичини й Буковини вирізнялися більш високим рівнем свідомості, виразною етнічною самоідентифікацією, організованістю та корпоративною солідарністю в посиленні власної правосуб'єктності, захисті академічних та корпоративних прав, громадянських і політичних свобод. Водночас спільною для освітнього простору обох імперій досліджуваного періоду була наявність дискримінації за національною ознакою.

Виявлено, що найчисельнішими і найвпливовішими були студентські товариства Галичини й Буковини, що характеризувалися структурованістю за напрямами діяльності, національними, політичними, гендерними ознаками (академічні, наукові, культурні, гуманітарні, релігійні, спортивні). Встановлено, що крім соціально-захисної функції, домінуючої у ХІХ столітті, провідними напрямами роботи студентської молоді на початку ХХ століття були: освітня й самоосвітня, наукова, громадсько-політична, фізкультурно-оздоровча, добродійна, видавнича, культурно-просвітницька, насамперед спрямовані на зміцнення національної свідомості, вивчення і популяризацію рідної мови, літератури, історії, культури, реалізацію ідеї вільної української вищої школи.

Порівняльний аналіз показав, якщо в кінці ХІХ століття діяли академічні та культурно-просвітні товариства, призначені для допомоги студентству у здобутті освіти і сприянні самоосвіті, то внаслідок структуризації громадського і молодіжного руху за активної участі студентської молоді було створено низку організацій нового гатунку («Сокіл», «Січ», «Пласт», «Запороже», «Чорноморе», «Роксоланія»), що приділяли значну увагу основам безпеки життєдіяльності, фізичному вихованню і військовій підготовці населення. З метою спільного вирішення студентською молоддю назрілих проблем відбулося об'єднання академічних товариств у міжвузівські спілки – «Молода Україна», «Український студентський союз», якими було охоплено близько 70% українського студентства Галичини. Незважаючи на відмінності у пріоритетах діяльності різних українських товариств (академізм, просвітництво, клерикалізм, мілітаризм тощо), вікових і гендерних характеристиках, ступені елітарності або масовості, їхніх учасників споріднювали усвідомлення актуальності гуманістичних і націоцентричних цінностей, спадкоємності державницьких

традицій і готовність до боротьби за незалежність України культурницькими або військовими засобами. Необхідно відзначити суттєвий вплив особистого прикладу викладачів-українців на формування наукового світогляду і громадянської позиції студентства у захисті корпоративних, академічних, національних і громадянських прав, налагодження тісної співпраці зі студентською молоддю, особливо в контексті змагань за український університет, та організації просвітницької діяльності спільно з товариствами «Просвіта», «Наукове товариство імені Т. Шевченка», «Рідна школа», які засновували стипендіальні фонди для обдарованих малозабезпечених студентів.

Доведено, що студентські товариства Галичини й Буковини досліджуваного періоду, завдяки високому рівню самоорганізації та соціальної зрілості слугували прототипами для інших об'єднань різного спрямування (кооперативних, громадсько-політичних), сприяючи розбудові громадянського суспільства. На початку ХХ століття у розвитку зазначених товариств помітними були тенденції до інтеграції в європейські молодіжні структури та консолідації представників етнічних українських земель завдяки поживленню взаємодії української молоді з обох берегів Дніпра, активному включенню політичних емігрантів і студентів з Великої України до керівних органів молодіжних структур.

Отже, з'ясовано, що активізація взаємодії суб'єктів освітнього процесу сприяла зміцненню соціально-правового статусу учасників освітнього процесу, вдосконаленню підготовки і зростанню професійно-педагогічного рівня науково-педагогічних кадрів, самореалізації викладачів і студентів у навчальній та позанавчальній діяльності.

У п'ятому розділі **«Академічні інновації у вищій школі України в добу національного державотворення (1917–1920 рр.)»** розкрито структурну розбудову мережі вищих навчальних закладів за часів правління українських урядів, представлено діяльність народних університетів як вільної вищої школи нового типу, визначено тенденції та особливості розвитку вищої школи України в добу національного державотворення.

Встановлено, що незважаючи на світову війну й економічну кризу, свідченням інтенсифікації розвитку вищої освіти в добу українського національного державотворення 1917–1920 років стало стрімке зростання кількості вищих навчальних закладів. Якщо на території України в часи Російської імперії функціонувало близько 30 вищих шкіл, то за правління українських урядів було засновано 60 вищих навчальних закладів, з яких реально запрацювало 35, що стало можливим передусім у результаті активізації приватної і громадської ініціативи. Так, з ініціативи громадськості у 1917 році постали Українська Педагогічна Академія та Українська Академія Мистецтв, спрямовані на розвиток творчої особистості слухачів і розкриття самотності рідної культури; було розроблено проекти Сільськогосподарської та Військових академій. Розбудова розгалуженої мережі вищих навчальних закладів університетського і спеціалізованого типів (педагогічних, музичних, художніх, аграрних, кооперативних, технічних, дипломатичних) передбачала вдосконалення підготовки кваліфікованих кадрів із різних галузей культури і

народного господарства. У 1918 році засновано українські державні університети в Києві, Кам'янець-Подільському, український університет у Полтаві та російський – у Катеринославі, започатковані громадськістю та приватними особами, відкрито філію Київського університету Св. Володимира, перетворену на Таврійський університет (м. Сімферополь); здійснювалася реорганізація на університет Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька. Традиційну 4-факультетну структуру в Таврійському і Кам'янець-Подільському університетах доповнено сільськогосподарським факультетом, а в останньому – ще й богословським, що готував священників Української автокефальної православної церкви та ухвалено проект відкриття політехнічного факультету у складі п'яти відділень. Таким чином, удалося створити новий тип вищого навчального закладу, що відповідав викликам часу та уможливив реалізацію ідеї поєднання академічних традицій із модернізаційними тенденціями.

Методом ретроспективного аналізу з'ясовано, що структурною інновацією у вищій школі, спрямованою на врахування духовних потреб автохтонного населення і національних меншин, які мешкали на території України стало відкриття українських, єврейських, польських, румунських кафедр, а також кафедр педагогіки, психології, історії релігії, політекономії тощо. Так, у класичних університетах та більшості закладів університетського типу було започатковано кафедри української мови, літератури, історії, права, мистецтва, а у відповідних спеціалізованих інститутах – української культури, етнографії, музики, економіки, кооперації, географії, тощо. Успішній реалізації нововведень сприяло залучення до викладацької діяльності кваліфікованих фахівців, створення ними вагомого доробку навчально-методичної і наукової літератури з різних галузей знань.

Диверсифікацію освітньої мережі було поглиблено на основі відкриття в Україні близько 50 стаціонарних і кількох десятків мандрівних народних університетів. Необхідно зазначити, що на базі кращих народних університетів передбачалося створення вищих навчальних закладів державного зразка. Відповідно до визначених критеріїв запропоновано авторську класифікацію народних університетів за змістом (класичні, науково-популярні та комбінованого типу), за провідним напрямом діяльності (академічні, культурно-освітні, суспільно-політичні), за місцем розташування і локалізацією (міські й сільські, стаціонарні й мандрівні), за національною ознакою (моно- і полінаціональні), за ступенем відкритості (закриті – інтернатного типу та відкриті). Структура багатьох народних університетів передбачала 4-річний курс навчання на основі підготовчого факультету, що розширювало можливості доступу до вищої освіти різних категорій населення.

Виявлено тенденції та особливості розвитку вищої школи України в часи національного державотворення 1917–1920 роках: поєднання елітарності та егалітарності, універсалізації та професіоналізації, полікультурності та національної спрямованості; демократизація, виважений, поміркований характер політики українських урядів, державно-громадський характер управління освітою, реалізація права академічної автономії; широке залучення

громадськості до забезпечення принципів соціальної, гендерної і національної рівності в галузі вищої освіти; відкриття доступу до вищої школи не тільки вихованцям класичних середніх шкіл, але й інших типів навчальних закладів; удосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів; державне фінансування інституту професорських стипендіатів, зокрема в галузі українознавства; запровадження української мови до широкого академічного вжитку; розширення спектру українознавчих досліджень, узаконення права захисту дисертації українською мовою, утвердження національного виховного ідеалу. Високий рівень організації освітнього процесу забезпечувався реалізацією академічної автономії, можливістю поєднання курсової і предметної систем навчання (за вибором певної академічної громади), розробленням навчальних планів і програм лекційних курсів колегіальними органами вищого навчального закладу і затвердження їх вищими органами управління освітою, на відміну від Російській імперії, коли навчальна документація складалася переважно в освітньому відомстві й надсилалися для виконання до вищих шкіл. Про адаптацію вищої школи зазначеного періоду до потреб студентської молоді свідчить: тимчасове зниження освітнього цензу для вступників; можливість здобуття необхідних знань на підготовчих курсах із доскладенням відповідних іспитів; розширення варіативної та українознавчої (або ж краєзнавчої) складових змісту освіти; запровадження індивідуальних навчальних планів; посилення національно-патріотичного виховання молодого покоління, функціонування Міжнаціональної ради студентських представників та інших координаційних органів студентського самоврядування; залучення представників студентства до засідань вчених рад до спільного вирішення назрілих проблем академічної громади, суспільства, держави. Доведено, що включення найбільш обізнаних та активних студентів, поруч із репрезентантами професорсько-викладацького корпусу, до складу представницьких і державних структур, дало їм змогу долучитися до розбудови молоді Української держави.

Методом узагальнення визначено чинники, що не сприяли ефективній організації навчального процесу у вищій школі у 1917–1920 роках, а саме: руйнування матеріально-технічної бази, використання частини навчальних приміщень для потреб військових, гіперінфляція, запровадження поліцейських годин за радянського, денікінського, польського режимів, реквізиції продовольчих ресурсів, цінного майна, арешти, репресії, розстріли викладачів і студентів, мобілізації до війська, хвороби й епідемії, вимушена міграція та еміграція, надмірна політизація студентської молоді та професорсько-викладацького складу. Проте, незважаючи на кризові й нестабільні обставини воєнного часу, засвідчено прагнення української молоді до знань і здійснення наукових досліджень, високу мотивацію та академічну успішність, переважання творчої атмосфери та корпоративної солідарності у студентсько-викладацькій громаді, навіть у носіїв різних ідеологічних поглядів і переконань.

Завдяки актуалізації національного виховного ідеалу прикладом для студентської молоді стали Ярослав Мудрий, Петро Сагайдачний, Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, на честь яких називали

навчальні заклади, влаштовували конференції та урочистості. Відзначено чільну участь членів академічної спільноти Кам'янець-Подільського українського університету в активізації волонтерської діяльності, молодіжного й жіночого руху, роботі осередку «Червоного Хреста» (голова – І. Огієнко, заступник – С. Русова), Української Національної Ради жінок на чолі з С. Русовою, координації січових і пластових організацій Головним Січовим Комітетом (на чолі з кошовим полковником П. Богацьким) та Головною пластовою радою (голова – Й. Пеленський, заступник – С. Русова). Серед фундаторів та активістів товариств національно-патріотичного спрямування («Мати-Січ», «Молода січ», «Пласт») вирізнялися вихідці з Галичани, які керувалися підручником О. Тисовського і набутим досвідом. Студенти вищих шкіл України активно залучалися до науково-дослідної і просвітницької діяльності в містах, селах, в армії, зокрема з організації низки курсів (підготовчих, українознавчих, галузевих), природоохоронної роботи, збереження культурної спадщини.

На основі методу екстраполяції актуалізовано позитивний історичний досвід у сучасних умовах реформування системи вищої освіти України щодо: активізації приватної і громадської ініціативи у розбудові вищої школи; залучення представників науково-педагогічної громадськості до розроблення місії, завдань і стратегії розвитку галузі вищої освіти; зміцнення взаємозв'язку загальнолюдських і національних цінностей для сприяння формуванню нової генерації української інтелігенції; консолідація представників національної еліти в реалізації академічних, наукових, виховних, соціальних, культуро-ретрансляційних і націотворчих функцій вищої школи; забезпечення відкритості вищої освіти до інновацій за збереження продуктивних академічних традицій; поглиблення індивідуалізації та диференціації навчання й виховання студентської молоді; посилення гнучкості й варіативності змісту освіти, здатності до оперативного реагування на потреби споживачів освітніх послуг; диверсифікації освіти на основі принципів демократизму, рівного доступу до вищої школи, практичної доцільності, тісного зв'язку з наукою і виробництвом; посилення соціально-правового статусу представників професорсько-викладацького і студентського складу; зростання академічної мобільності і міжнародної співпраці представників академічних громад, налагодження творчої взаємодії викладачів і студентів у різних видах навчальної та позанавчальної діяльності для забезпечення особистісної самореалізації суб'єктів освітнього процесу.

Таким чином, академічні інновації у вищій школі України в часи національного державотворення 1917–1920 років було реалізовано на структурному, змістовому та організаційно-процесуальному рівнях.

ВИСНОВКИ

Обґрунтування концептуальних та організаційно-педагогічних засад розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.) дало підстави сформулювати такі висновки:

1. Схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження обраної проблеми. Виокремлено особливості історіографії розвитку освітнього

процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.): імперської, що переважно керувалася позитивістською методологією, вирізнялася емпіричним характером викладення матеріалу та зосередженням на історії провідних вищих навчальних закладів; радянської (1920–1990 рр.), підпорядкованої марксистсько-ленінській методології з домінуванням формаційного, класово-партійного і соціологізаторського підходів; сучасної, що ґрунтується на поєднанні антропоцентричної, цивілізаційної і національної методологічних парадигм, передбачаючи плюралізм наукових підходів та інтерпретацій, вирізняється поглибленням аналітичної складової наукових розвідок, особливою увагою до вивчення потреб і можливостей самореалізації суб'єктів освітнього процесу (від студентів і вільнослухачів до професорів і приват-доцентів).

Запропоновано класифікацію джерельної бази дослідження: нормативно-правові документи в галузі вищої освіти; офіційна документація щодо діяльності вищих шкіл (звіти вищих навчальних закладів, попечителів навчальних округів; протоколи засідань рад, сенату, правління, факультетів, навчальних комітетів); періодичні видання; джерела особистого походження, що розподілені на автокомунікативні та джерела міжособової комунікації; статистичні і довідкові матеріали; навчально-методична, наукова, художня література з проблем навчання і виховання молодого покоління; фотоматеріали, що ілюструють розвиток вищої школи досліджуваного періоду.

2. Здійснено періодизацію розвитку вищої школи на території України та виокремлено такі періоди: докласичний (XVI – кінець XVIII ст.), пов'язаний із діяльністю братських шкіл, Острозької і Києво-Могилянської академії, що ґрунтувалися на синтезі вітчизняної освітньої традиції з європейською гуманістичною парадигмою; класичний (кінець XVIII – кінець XIX ст.), позначений орієнтацією вищої школи на класичний німецький університет у поєднанні з елементами регламентованої й централізованої французької моделі; модернізаційний (1905–1920 рр.), спрямований на реалізацію ідей нової вільної вищої школи та українського університету, забезпечення свободи викладання, навчання, наукової творчості, самореалізацію особистості студента і викладача, розбудову мережі вищих навчальних закладів нового типу; радянський (1920–1990 рр.), що передбачав проведення докорінної реорганізації вищої школи на основі проголошення класових цінностей, утвердження марксистсько-ленінської ідеології, ліквідації академічної автономії; постмодерний (з 90-х рр. XX ст.), що ґрунтується на інноваційній освітній парадигмі, поєднанні національних та антропоцентричних засад.

3. З урахуванням історичних, суспільно-політичних, економічних, соціокультурних, ментальних, освітніх, наукових чинників у межах досліджуваного періоду виокремлено такі етапи розвитку вищої школи: 1) 1905–1917 рр. – розроблення та спроб запровадження ідеї вільної вищої школи (розбудова недержавних вищих навчальних закладів, посилення принципів антропоцентризму, інтенсифікація освітнього процесу); 2) 1917–1920 рр. – реалізації концепції української вищої школи (демократизація, диверсифікація, професіоналізація, розширення академічної автономії;

увиразнення українознавчої спрямованості освітнього процесу; розвиток студентського самоврядування).

3. Визначено основні концептуальні підходи до розвитку вищої школи у вітчизняній науковій та громадській думці досліджуваного періоду. Представлено найсуттєвіші відмінності в поглядах прибічників формальної і матеріальної освіти, що обстоювали універсальний характер університету або доцільність створення спеціалізованих вищих навчальних закладів, пріоритетність загальноосвітніх або утилітарних знань; між прагненням групи інтелектуалів до розбудови системи вищої освіти на національних засадах та орієнтацією на активну інтеграцію до світового науково-освітнього простору; між консерваторами – прихильниками «охоронної» політики російського уряду засобами централізації, уніфікації, русифікації, лібералами – поборниками академічної свободи та автономії вищих навчальних закладів, радикалами, які виступали за ліквідацію чинної системи університетської освіти та запровадження інституту вільнослухачів, представниками національно-демократичної інтелігенції – розробниками ідеї українського університету, здатного з урахуванням принципів народності і культуровідповідності сформувати нову генерацію української молоді – активних учасників розбудови демократичного українського суспільства.

4. Розкрито тенденції розвитку мети, структури, змісту, форм та методів організації освітнього процесу у вищій школі України 1905–1917 років: у меті освіти – від підготовки чиновника-функціонера до формування творчої особистості-громадянина; у цінностях – від зміцнення імперських засад до спроб узгодження загальнолюдського з національним; у принципах і підходах – від жорсткої регламентації до свободи викладання, навчання, наукової творчості; утвердження антропоцентризму, гуманізації, гуманітаризації, культуровідповідності, диференціації, індивідуалізації, інтеграції знань; у структурі – від сталості й незмінності до гнучкості й поглиблення диференціації; у змісті – від пріоритету загальноосвітніх до поєднання фундаментальних і спеціальних знань, розширення варіативного компоненту на основі адаптації до потреб і можливостей студентів; поглиблення наукоємності і практичної доцільності; у формах – від монополії лекцій до урівноваження їх практичними заняттями; у методах – від репродуктивних до продуктивних, поєднання концентричних, проектних, лабораторних методів роботи; у стилі педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу – від авторитарного, що характеризувався домінуванням особистості викладача до демократичного; у системі навчання – перехід від курсової до предметної, що передбачало розробку індивідуальних навчальних планів із акцентом на самостійній роботі, практичних заняттях, проектній діяльності, наукових дослідженнях студентів.

5. Виокремлено етапи поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету: пропедевтичний (1787–1905 рр.) – започаткування у вищій школі окремих курсів «народною мовою»; екстенсивний (1905–1917 рр.), розширення географії викладання українознавчих дисциплін; інтенсивний (1917–

1920 рр.) – концептуалізації та втілення ідеї українського університету в добу національного державотворення. Якщо в умовах Російської імперії прагнення українців до здобуття права на рідну за мовою і духом освіту нейтралізувалося позицією уряду і нерозвиненістю громадянських інститутів, то рух громадськості за національну спрямованість вищої школи в Галичині і Буковині, що вирізнявся масовістю, організованістю, всестановим офіційним характером, зростанням питомої ваги української парламентської репрезентації спонукав австрійську владу до ухвалення відповідних рішень. У результаті багаторічної наполегливої боротьби справа заснування українського університету у Львові, що мала принципове значення для українського народу, здобула в Австро-Угорщині перспективу практичного вирішення, проте реалізацію розробленого проекту унеможливив початок Першої світової війни. Незважаючи на епізодичний характер викладів українознавчих курсів, напрацьовані ідеї і підходи, набутий позитивний досвід, нагромаджений кадровий, науковий і навчально-методичний потенціал активно використовувалися у процесі реформування вищої школи в добу національного державотворення 1917–1920 рр.

6. З'ясовано статус, права та обов'язки суб'єктів освітнього процесу, виявлено напрями творчої самореалізації викладачів і студентів в досліджуваний період. Виокремлено низку обов'язків викладачів вищих навчальних закладів на території України у складі двох імперій: наявність професійної кваліфікації та наукового ступеня; забезпечення належного науково-методичного рівня викладання, підготовка наукових праць, керівництво дисертаційними дослідженнями здобувачів; постійне професійне самовдосконалення; усвідомлення високої суспільної місії вченого, активна участь у життєдіяльності академічної громади, залучення до розроблення стратегії розвитку вищої освіти; реалізація просвітницької функції серед населення. Узагальнено комплекс прав, характерних для викладачів вищих навчальних закладів: академічних (свободи викладання і наукової творчості), що успішніше реалізовувалися в умовах Австро-Угорської імперії, корпоративних (участь у колегіальних зібраннях та дорадчих засіданнях), громадянських і політичних (обирати та бути обраними до органів державної влади, установ місцевого самоврядування), право соціального захисту (достатній життєвий рівень, гідна оплата праці, пенсійне забезпечення). Доведено, що стабілізація соціально-правового статусу суб'єктів освітнього процесу у вищій школі Російської імперії унеможлиблювалася відсутністю Конституції, цензурою посібників, навчальних курсів і дисертацій, пильним наглядом поліції тощо. Виявлено уповільненість розвитку мережі товариств і органів студентського самоврядування в університетах Російської імперії порівняно з більш високим рівнем самосвідомості, організованості та корпоративної солідарності студентів Галичини й Буковини.

7. Окреслено тенденції (поєднання елітарності та егалітарності, універсалізації та професіоналізації, полікультурності та національної спрямованості; демократизація, автономізація, українізація, гуманізація, диверсифікація, спеціалізація підготовки фахівців, поглиблення диференціації й

індивідуалізації освітнього процесу) та особливості розвитку вищої школи в добу національного державотворення (поміркований характер політики українських урядів, державно-громадський характер управління освітою, реалізація академічної автономії; широке залучення громадськості, забезпечення принципів соціальної, гендерної і національної рівності; вдосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів; державне фінансування інституту професорських стипендіатів; запровадження української мови до широкого академічного вжитку; розширення спектру українознавчих досліджень, узаконення права захисту дисертації українською мовою, утвердження національного виховного ідеалу; реалізація індивідуальної траєкторії навчання; розширення варіативної складової змісту освіти; тимчасове зниження освітнього цензу для вступників; активізація самоорганізації і самовиховання молоді, функціонування координаційних структур студентського самоврядування; залучення представників студентства до участі в засіданнях вчених рад, роботі органів державної влади і місцевого самоврядування; посилення соціально-правового статусу студента як суб'єкта академічного простору, активного учасника суспільних і державотворчих процесів).

Актуалізовано позитивний історичний досвід розвитку вищої школи на території України в сучасних умовах щодо: збереження продуктивних традицій, відкритості вищої освіти до інновацій, реалізації університетської автономії та академічних свобод, досягнення високих стандартів якості освіти на основі активізації інститутів громадянського суспільства, зміцнення зв'язку з наукою і виробництвом, здатності до оперативного реагування на потреби споживачів освітніх послуг, забезпечення рівного доступу до вищої школи, розроблення індивідуальних навчальних планів, налагодження конструктивної педагогічної взаємодії викладачів і студентів, спрямованої на розвиток інноваційно-критичного мислення і творчу самореалізацію суб'єктів освітнього процесу, сприяння формуванню нової генерації української інтелігенції на основі поєднання загальнолюдських і національних цінностей, зміцнення громадянської та національної свідомості студентської молоді, консолідації зусиль представників науково-педагогічної громадськості для розроблення стратегії розвитку вищої освіти.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів порушеної проблеми. Подальшого вивчення потребують напрями організації міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти в умовах Російської, Австро-Угорської імперій та українського державотворення, розвитку освітнього процесу у вищих навчальних закладах країн Європи і США на початку ХХ століття, досвіду інтеграції українського студентства до європейських молодіжних структур.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИСВІТЛЕНО В ТАКИХ ПРАЦЯХ АВТОРА

Монографії

1. Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка.

2. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Автономія та державний контроль у вищій школі: законодавча база й освітянська практика. У О. Г. Козлова, М. О. Лазарев (Ред.), *Теорія та практика магістерської підготовки менеджерів освіти*, (сс. 125–147). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка.

3. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Академічні традиції та інновації: ретроспекція правового поля та практики вітчизняної вищої школи. У А. А. Сбруєва, Г. Ю. Ніколаї (Ред.), *Проблеми інноваційного розвитку вищої освіти у глобальному, регіональному та національному контекстах*, (сс. 324–349). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка.

4. Корж-Усенко, Л. В. (2014). Підготовка викладача вищого навчального закладу: історико-педагогічний вимір. У А. А. Сбруєва, О. Г. Козлова (Ред.), *Теоретичні та методичні засади магістерської підготовки викладача вищої школи*, (сс. 202–236). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка.

5. Корж-Усенко, Л. В., Мартиненко, Д. В. (2011). Історія педагогіки України: традиції та педагогічні інновації. У А. А. Сбруєва (Ред.), *Інновації у професійно-педагогічній підготовці майбутнього вчителя: методологічні, змістові та методичні засади*, (сс. 106–146). Суми: Видавництво «МакДен».

Статті у наукових фахових виданнях України

6. Корж-Усенко, Л. В. (2018). Особливості розвитку національної вищої школи періоду правління українських урядів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 3 (77), 285–300.

7. Корж-Усенко, Л. В. (2018). Періодизація розвитку вищої освіти в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 4 (78), 278–293.

8. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Генеза концептуальних підходів до організації навчального процесу у вищій школі України. *Наукові записки Серія: Педагогічні науки*, 156, 80–86.

9. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Народні університети в Україні як феномен освіти дорослих. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*, 32, 199–208.

10. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Права та обов'язки суб'єктів педагогічного процесу в законодавстві України. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7 (71), 178–189.

11. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Соціально-правовий статус та професійна самореалізація викладача вищої школи України на початку ХХ століття. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 13–14, 82–92.

12. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Студент як учасник навчально-виховного процесу у вищій школі України на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. Педагогічні науки*, 4 (59), 259–266.

13. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Джерельна база з історії вищої освіти в Україні на початку ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. Педагогічні науки*, 4 (55), 338–344.

14. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Законодавча база в галузі вищої освіти України: ретроспективний аналіз. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 12, 75–81.

15. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Інформаційний потенціал архівосховища та інституту рукописів у вивченні історії вищої освіти України в кінці XIX – на початку XX ст. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 6 (60), 172–180.

16. Корж-Усенко, Л. В. (2015). Генеза ідеї українського університету: історико-педагогічний вимір. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 6 (50), 343–352.

17. Корж-Усенко, Л. В. (2015). Модернізація змісту освіти у вищій школі України в кінці XIX – на початку XX століття. *Нові технології навчання*, 86, 1, 63–67.

18. Корж-Усенко, Л. В. (2014). Козацька педагогіка: досвід, реалії, перспективи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 4 (38), 237–245.

19. Корж-Усенко, Л. В. (2014). Історіографічний вимір становлення вищої освіти в Україні. *Історико-педагогічний альманах*, 2, 59–63.

20. Корж-Усенко, Л. В. (2012). Традиційні християнські цінності новаторської школи Петра Прокоповича. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 42, 1, 257–264.

21. Корж-Усенко, Л. В., Мартиненко, Д. В. (2012). Пріоритети політики «освіченого гетьманату» К. Розумовського. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 3 (21), 12–20.

22. Корж-Усенко, Л. В. (2011). Петро Прокопович: ентузіаст, новатор, педагог. *Обрії*, 2 (33), 69–71.

23. Корж-Усенко, Л. В., Мартиненко, Д. В. (2011). Контекстуальні особливості розвитку шкільництва України доби бароко: ракурс міжкультурних взаємовпливів. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*, 2, 383–386.

24. Корж-Усенко, Л. В. (2010). Традиції та інновації в історії педагогіки України. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 4 (6), 28–38.

25. Корж-Усенко, Л. В., Мартиненко, Д. В. (2010). Духовні домінанти родини Розумовських: аспект доброчинності і меценатства. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 32, 164–172.

26. Корж-Усенко, Л. В. (2009). Становлення елітарної особистості в умовах «шляхетського гнізда»: досвід педагогічної фамілістики XIX – поч. XX ст. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*, 4, 25–30.

Публікації у наукових зарубіжних виданнях

27. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Развитие кадрового потенциала высшей школы в XIX – начале XX века. *Весці БДПУ. Серія 1. Педагогіка. Психологія. Філологія*, 4 (90), 11–14.

28. Korzh-Usenko, L. (2017). Self-realization of Ukrainian women in research, scientific-pedagogical and artistic activities: the Ukrainian experience. In O. Novikova, O. Pronkevych, L. Rudnyc'kyj, U. Schweier (Eds), *Ukraine und ukrainische Identität in Europa: Beiträge zur Standortbestimmung aus/durch Sprache, Literatur, Kultur* (pp. 362–379). München: Verlag readbox unipress und Abteilung Open Publishing LMU.

29. Корж-Усенко, Л. (2017). Contra spem spero: самореалізація українських жінок у науковій і викладацькій діяльності. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: VII Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*. München, Berlin, Washington, D. C.: Verlag Otto Sagner, pp. 811–824.

30. Корж-Усенко, Л. (2016). Ідеал українського університету: витоки, генеза, реалізація. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: VI Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*. München: Open Publishing LMU, 551–563.

31. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Оптимізація навчального процесу у вищих навчальних закладах України на початку ХХ століття. *Modern Scientific Researches and Developments: Teoretical Value and Practical Results: materials of International scientific and practical conference*. Bratislava, 134–135.

32. Корж-Усенко, Л., Мартиненко, Д. (2013). Розвиток освіти в Україні козацького періоду: контекст діалогу культур. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: III Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*. München, Berlin, Washington, D. C.: Verlag Otto Sagner, 800–816.

Статті у наукових вітчизняних виданнях

33. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Академічна автономія у вищій школі України в ХІХ – на початку ХХ століття. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Історико-педагогічні студії*, 9–10, 75–81.

34. Корж-Усенко, Л. В. (2011). Григорій Сковорода і Петро Прокопович: точки дотику духовних світів. *Переяславські Сковородинівські студії. Філологія. Філософія. педагогіка*, 1, 199–205.

35. Корж-Усенко, Л. В. (2009). Національна еліта в розвитку української освіти: подвижницька діяльність Скоропадських. *Науковий вісник. Серія: Філософія*, 31, 31–37.

36. Корж-Усенко Л. В., Мартиненко Д. В. (2008). Європейський вектор університетської освіти України: гуманістичні ремінісценції. *Вища освіта України. Додаток 3, том 1 (8). Тематичний випуск: Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*, 173–180.

37. Корж-Усенко Л. В. (2003). Ващенківські адреси: Ромни. *Освіта*. 12 (12–19 березня), 9.

Праці апробаційного характеру

38. Корж-Усенко, Л. В. (2018). Персоналістичний вимір ідеї національної вищої школи. *Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика*:

матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції до 78 річниці від дня народження Богдана Михайловича Ступарика. Відновлено з: <http://conference.pu.if.ua/forum/viewtopic.php?f=197&t=456&p=757#p757>

39. Корж-Усенко, Л. В. (2018). Розвиток учнівського і студентського самоврядування: досвід А. Макаренка і попередників. *Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 217–222.

40. Корж-Усенко, Л. В. (2018). Творча самореалізація викладачів вищих навчальних закладів: формат імперського простору. *Пізнавально-творча і професійна самореалізація особистості в евристичній освіті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Суми, 58–62.

41. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Козацькі традиції в національно-патріотичному вихованні української молоді на початку XX століття. *Інноваційні підходи до виховання учнів козацьких класів і хортингістів у навчальних закладах: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 142–145.

42. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Концептуальні підходи до розвитку вищої школи: історичні корені та інноваційний потенціал. *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 198–201.

43. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Жриці науки і мистецтва»: самореалізація жінок у науковій та викладацькій діяльності на початку XX ст. *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 80–84.

44. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Ідея національно-патріотичного виховання молоді в історії вищої освіти України. *Українські педагоги про національно-патріотичне виховання: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару*. Київ, 31–32.

45. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Народні університети в розвитку освіти дорослих. *Ідея університету у європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, 43–44.

46. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Нормативно-правове забезпечення розвитку вищої освіти в Україні на початку XX століття. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України)*. Дніпро, 69.

47. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Особистісна самореалізація викладачів і студентів в умовах народного університету. *Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми, 22–27.

48. Корж-Усенко, Л. В. (2016). Сумський народний університет імені Т. Шевченка в контексті руху за національну вищу школу. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції*. Суми, 93–97.

49. Корж-Усенко, Л. В. (2015). Тенденції формування викладацьких кадрів у вищій школі України (1917–1920 рр.). *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*, 1. Суми, 244–247.

50. Корж-Усенко, Л. В. (2014). Історіографічний дискурс зародження і становлення вищої освіти в Україні. *Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти: збірник тез і анованих матеріалів XIV Всеукраїнської історико-педагогічної науково-практичної конференції*. Київ, 26–27.

51. Корж-Усенко, Л. В. (2014). Розвиток ідеалу викладача вищого навчального закладу. *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 112–116.

52. Корж-Усенко, Л. В. (2013). Просвітницька місія викладачів університетів України в кінці XIX – на початку XX століття. *Освіта та наука в умовах глобальних викликів: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Сімферополь, Судак, 92–94.

53. Корж-Усенко, Л. В. (2013). Розвиток освіти на Сумщині: явища, феномени, персоналії. *Історико-краєзнавче дослідження: традиції та інновації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, 2. Суми, 50–54.

54. Корж-Усенко, Л. В. (2013). Феномен учнівського самоврядування: від протестантських шкіл до закладів А. Макаренка. *Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми, 231–233.

55. Корж-Усенко, Л. В. (2012). Місія університету: трансформація в глобалізованому освітньому просторі. *Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта: тези виступів учасників Всеукраїнської наукової конференції*. Суми, 73–74.

56. Корж-Усенко, Л. В., Максименко, Т. М. (2012). Реалізація інноваційного потенціалу Сумського педагогічного університету: досвід і перспективи. *Управління інноваційним розвитком освіти: глобальний та національний виміри: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми: Університетська книга, 103–106.

57. Корж-Усенко, Л. В., Максименко, Т. М. (2012). Сучасний педагогічний університет як суб'єкт міжнародного освітнього простору. *Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Суми, 5–8.

58. Корж-Усенко, Л. В., Мартиненко, Д. В. (2012). Доброчинність членів гетьмансько-старшинських родин як фактор розвитку освіти. *Українська культура та ментальність: самобутність в умовах глобалізації: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Сімферополь, Ялта, 145–147.

59. Корж-Усенко, Л. В. (2011). Геніальний педагог, вчений, символ національного відродження. *Матеріали IX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю*. Суми, 209–211.

60. Корж-Усенко, Л. В., Усенко, О. В. (2011). Участь викладача вищої школи в соціалізації особистості студента: історичний аспект. *Соціалізація особистості: культура, освітня політика, технології формування: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених і студентів*. Суми, 96–97.

61. Корж-Усенко, Л. В., Усенко, О. В. (2011). Шевченківські ремінісценції в мистецькій, соціальній і педагогічній творчості Никанора Онацького. *Проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців мистецьких дисциплін: матеріали Всеукраїнської відкритої науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті А. Ф. Кречківського*. Суми, 88–92.

62. Корж-Усенко, Л. В. (2010). Мистецька освіта України в контексті європейського простору: історичний вимір. *Мистецька освіта в контексті європейської інтеграції: теоретичні та методичні засади розвитку: матеріали II Міжнародної наукової конференції*. Суми, 87–89.

63. Корж-Усенко, Л. В. (2010). Місія університету: класика і модерн. *Освіта та наука в умовах глобальних викликів: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Сімферополь, Судак, 53–57.

64. Корж-Усенко, Л. В. (2010). Традиції та інновації в розвитку освіти України: спроба синтезу. *Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Суми, 106–107.

65. Корж-Усенко, Л. В. (2009). Внесок родини Скоропадських у духовний розвиток рідного краю. *Матеріали VIII Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Суми, 226–231.

АНОТАЦІЇ

Корж-Усенко Л. В. Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка. – Суми, 2019.

Дисертація є першим цілісним історико-педагогічним дослідженням проблеми розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.), його концептуальних та організаційно-педагогічних засад. Схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження. Здійснено періодизацію розвитку вищої школи на території України. Визначено основні концептуальні підходи до розвитку вищої школи у вітчизняній науковій та громадській думці досліджуваного періоду. Розкрито тенденції розвитку мети, структури, змісту, форм і методів організації освітнього процесу у вищій школі України 1905–1917 років. Виокремлено етапи поглиблення українознавчої спрямованості освітнього процесу в контексті реалізації ідеї українського університету. З'ясовано статус, права та обов'язки суб'єктів освітнього процесу, виявлено напрями творчої самореалізації викладачів і

студентів. Окреслено тенденції та особливості розвитку вищої школи України в добу національного державотворення 1917–1920 років, актуалізовано позитивний історичний досвід у сучасних умовах.

Ключові слова: вища школа, вищий навчальний заклад, університет, концептуальні та організаційно-педагогічні засади, розвиток, освітній процес, академічна автономія, традиції, інновації, навчання, виховання, українознавча спрямованість, національний виховний ідеал, творча самореалізація, особистість, суб'єкти освітнього процесу.

Корж-Усенко Л. В. Концептуальные и организационно-педагогические основы развития образовательного процесса в высшей школе Украины (1905–1920 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Сумской государственной педагогический университет имени А. С. Макаренко. – Сумы, 2019.

Диссертация является первым целостным историко-педагогическим исследованием проблемы развития образовательного процесса в высшей школе Украины (1905–1920 гг.), его концептуальных и организационно-педагогических основ. Охарактеризована историография и источниковедческая база исследования. Осуществлена периодизация развития высшей школы на территории Украины. Определены основные концептуальные подходы к развитию высшей школы в отечественной научной и общественной мысли исследуемого периода. Раскрыты тенденции развития цели, структуры, содержания, форм и методов организации образовательного процесса в высшей школе Украины 1905–1917 годов. Выделены этапы углубления украиноведческой направленности образовательного процесса в контексте реализации идеи украинского университета. Выяснены статус, права и обязанности субъектов образовательного процесса, выявлены направления творческой самореализации преподавателей и студентов. Определены тенденции и особенности развития высшей школы Украины в период национальной государственности 1917–1920 годов, актуализирован положительный исторический опыт в современных условиях.

Ключевые слова: высшая школа, высшее учебное заведение, университет, концептуальные и организационно-педагогические основы, развитие, образовательный процесс, академическая автономия, традиции, инновации, обучение, воспитание, украиноведческая направленность, национальный воспитательный идеал, творческая самореализация, личность, субъекты образовательного процесса.

Korzh-Usenko L. V. Conceptual and organizational-pedagogical foundations of educational process development in higher school of Ukraine (1905-1920). – On the rights of manuscript.

Thesis for the Degree of the Doctor of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.01 – General Pedagogics and History of Pedagogics. – Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. – Sumy, 2019.

The thesis is the first comprehensive historical-pedagogical research of the problem of development of educational process in higher school of Ukraine (1905–1920), its conceptual and organizational-pedagogical foundations.

The historiography and source base of research of the chosen problem are characterized. The peculiarities of the historiography of development of the educational process in higher school of Ukraine (1905–1920): imperial, Soviet, modern, are singled out. Classification of the source base of the study is proposed: normative-legal documents in the field of higher education; official documentation on the activities of higher schools; periodicals; sources of personal origin; statistical and reference materials; educational-methodological, scientific, and fiction literature on the problems of education and upbringing of the younger generation; photo materials.

Periodization of development of higher education in the territory of Ukraine is carried out and such periods are distinguished: pre-classical (XVI – the end of the XVIII century); classical (the end of the XVIII – the end of the XIX century); modernization (1905–1920); Soviet (1920–1990); postmodern (from the 90s of the XX century). Within the studied period, two stages of the higher school development are defined: 1) 1905–1917 – development and attempts to introduce the idea of a free higher school; 2) 1917–1920 – implementation of the concept of Ukrainian higher education.

The basic conceptual approaches to the development of higher education in the studied period are determined, differences between the views of conservatives, liberals, radicals and Ukrainian national-democratic intelligentsia are distinguished; the contribution of representatives of the scientific-pedagogical community to the development of a national model of higher education, justification of the need to bring the centers of higher education closer to the needs of the people and world standards, updating the main structural components of the educational process are found out.

The trends of development of the purpose, structure, content, forms and methods of organization of educational process in higher school of Ukraine in 1905–1917 are revealed: in the purpose – formation of a creative personality, a citizen; in values – academic freedom and academic autonomy; in the principles and approaches – anthropocentrism, cultural conformity, individualization; in structure – flexibility and in-depth differentiation; in content – a combination of fundamental and special knowledge, deepening of knowledge intensity, practical expediency, expansion of the variational component; in forms – wide introduction of practical classes; in methods – emphasis on creative-productive, in the style of pedagogical interaction between a teacher and a student – democratization of relationships.

The stages of deepening of the Ukrainian studies orientation of the educational process in the context of implementation of the idea of Ukrainian

university are outlined: propaedeutic (1787–1905); extensive (1905–1917); intensive (1917–1920).

The status, rights and responsibilities of the subjects of the educational process are revealed, directions of creative self-realization of teachers and students in the investigated period are defined.

The trends (democratization, autonomization, Ukrainization, humanization, diversification, specialization of specialists training, deepening of differentiation and individualization of the educational process) and peculiarities of development of higher education in the era of national state formation are outlined. The positive historical experience of higher education development in the territory of Ukraine in the modern conditions has been actualized.

Key words: higher school, higher education institution, university, conceptual and organizational-pedagogical foundations, development, educational process, academic autonomy, traditions, innovations, education, upbringing, Ukrainian study orientation, national educational ideal, creative self-realization, personality, subjects of educational process.

Підписано до друку 07.05.2019 р. Формат 60X90/16. Гарн. News Times.
Друк ризогр. Папір офсет. Умовн. друк. арк. 1,8.
Тираж 100 прим.

Надруковано в редакційно-видавничому відділі
СумДПУ імені А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87